

פוליטיקה

ההיגיון המעמדי של 'המהפך הארוך', 1973-1977

דני גוטוויין

המהפך הארוך, 1973-1977

'מהפך 1977' נתקבע בשיח הציבורי ובמחקר האקדמי כמושג בעל שתי משמעויות משלימות: האחת, מצומצמת - תבוסת המערך וניצחון הליכוד בבחירות לכנסת ה-9 שבהן עבר השלטון, לראשונה בישראל, מהשמאל לימין; והשנייה, מרחיבה - אבדן ההגמוניה של תנועת העבודה כתולדה של הבשלת תהליכי עומק כלכליים-חברתיים שהתפתחו בהדרגה בשני העשורים שקדמו למהפך ואשר עתידים היו להוסיף ולשנות את המבנה הפוליטי והחברתי של ישראל בעקבותיו. חילופי השלטון היו תולדה של מהלך דו-שלבי שיוגדר להלן כ'המהפך הארוך': בשלב הראשון, בבחירות לכנסת ה-8, ב-31 בדצמבר 1973, הגדיל הליכוד את כוחו ב-13 מושבים (מ-26 ל-39), והמערך הפסיד 5 מושבים (מ-56 ל-51), אך שימר את שלטונו; ובשלב השני, בבחירות לכנסת ה-9, ב-17 במאי 1977, אמנם נוספו לליכוד רק 3 מושבים (מ-39 ל-42) אך המערך הפסיד 19 מושבים (מ-51 ל-32) ואיבד את השלטון.

מוסכם במחקר כי השינוי בדפוס ההצבעה שחולל את המהפך הארוך היה מעמדי באופיו: מעמד הביניים הנמוך, המזרחי, העביר את תמיכתו מהמערך לליכוד, ומעמד הביניים הגבוה, האשכנזי, נטש את המערך לטובת ד"ש.¹ האופי המעמדי המובהק של ההצבעה הופך גורמים אחרים שנחשבו סיבות להתנערות מן המערך - נטיית הבוחר הישראלי ימינה בעקבות מלחמת ששת הימים, מחדל מלחמת יום הכיפורים וגילויי השחיתות בצמרת המערך - לבעלי ערך פרשני מועט, שכן הם אינם מסבירים את המתאם בין המיקום המעמדי להעדפה המפלגתית. ואולם, למרות המתאם בין מעמד למפלגה, הרי בשל החפיפה בין מעמד לעדה בישראל, נוטים מרבית החוקרים להתמקד במשתנים העדתיים ולהעדיף על פני גורמים

1 ראו למשל: שבח וייס, המהפך: מאי 1977 - נובמבר 1978, עם עובד, תל אביב 1979, עמ' 96-123.

מעמדיים,² גישה המוצאת ביטוי גם בהסברים המקובלים לשינויים בדפוסי ההצבעה שגרמו למהפך.

הדיון בשאלת הזיקה בין עדה למעמד אינו ייחודי לישראל. בשלהי שנות ה-70 ניצבה שאלה דומה במוקד ויכוח תאורטי ער גם בארצות הברית. במסגרת ויכוח זה טענה עדנה בונצ'יץ', חוקרת פורצת דרך בתחום קשרי הגומלין בין זהות אתנית לשוק העבודה, כי במשטר הקפיטליסטי משקפת האתניות, או העדתיות במינוח הישראלי, יחסים מעמדיים. לפיכך, קבעה בונצ'יץ' כי:

גישות מבוססות מעמד הן הדרך הפורייה ביותר לחקר סוגיות של אתניות וגזע. לא רק שהן תואמות יותר את הרובד 'העמוק' יותר של המציאות ומאפשרות לנו להבין את גילוייה החברתיים, אלא שהן גם מספקות לנו את הכלים לשינוי מציאות זו.³

בישראל מצאה גישה מעמדית זו הד במחקריהם של שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין,⁴ כמו גם באלו של שולמית כרמי והנרי רוזנפלד,⁵ שהצביעו על האופי המעמדי שלבשה ההבניה העדתית בישראל בעשור הראשון למדינה. הגישה המעמדית זכתה לתימוכין במחקריו של מאיר יעיש, שבמאמרו 'מעמד, עדה ומפלגה בישראל' בחן את דפוסי ההצבעה בישראל בשנות ה-90 וקבע, כי 'המעמד הולך ותופס מקום מרכזי במערכת הריבוד הישראלית בעוד השסע העדתי מאבד את מרכזיותו בהקשר זה', וכי 'הזיקה בין מעמד למפלגה נוטה להתחזק, תוך כדי תנודות רבה, והזיקה בין עדה למפלגה נוטה להחליש'.⁶

תובנות אלו בדבר ההבניה המעמדית של הזהות העדתית בישראל לפני המהפך הארוך, ושל התחזקות הגורם המעמדי והיחלשות השפעת השיוך העדתי על ההתנהגות הפוליטית בתקופה שלאחריו, ישמשו במאמר הנוכחי כדי להסביר את ההיגיון המעמדי של המהפך הארוך. עיקר ההסבר המוצע הוא כי המהפך הארוך בשנים 1973-1977 היה מפגש בין תגובותיהם הנפרדות של המעמד הנמוך המזרחי ושל מעמד הביניים האשכנזי לגילוייו של מהפך קודם: מהפך כלכלי-חברתי שחולל המערך במהלך שנות ה-70; וכי ככזה המהפך הארוך לא היה אלא המשך להצבעה מעמדית שאפיינה את ישראל בשנות ה-50 וה-60.

- 2 השו: סמי סמוחה, 'שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל', מגמות, כח, 2-3 (1984), עמ' 169-206; חנה הרצוג, 'האמנם עדתיות פוליטית?', שם, עמ' 332-352.
- 3 Edna Bonacich, 'Class Approaches to Ethnicity and Race', *Insurgent Sociologist*, 10 (1980), p. 9
- 4 שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין, 'מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה?: הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', מחברות למחקר ולביקורת, 4 (1980), עמ' 5-66.
- 5 שולמית כרמי והנרי רוזנפלד, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר ולביקורת, 2 (1979), עמ' 43-84; סמוחה (לעיל הערה 2), עמ' 178-185.
- 6 מאיר יעיש, 'מעמד, עדה ומפלגה בישראל', סוציולוגיה ישראלית: כתב עת לחקר החברה הישראלית, 5 (2003), עמ' 354; ראו גם: אופיר עבו, פני יובל וגיא בן-פורת, 'משמאל ל-?small: על שקיעתן של מפלגות השמאל הציוני, 2000-1992', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל 2009, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011, עמ' 67-100.

המאפיינים המעמדיים של המהפך הארוך

המהפך הארוך היה תולדה של הגידול בכוחו של הליכוד, שהוקם ב־1973 כהרחבה של 'גוש חרות-ליברלים' (גח"ל).⁷ לפי יונתן שפירא בבחירות 1973 חל 'שינוי דרמטי' בדפוס ההצבעה של המזרחים: עד אז הצביעו למעלה ממחציתם למפא"י ולמערך, אך מאז למעלה ממחציתם מצביעים לליכוד.⁸ לפי דן הורוביץ ומשה ליסק הליכוד זכה לתמיכה של חלקים ניכרים מקרב 'השכבות מעוטות הכנסה ומעוטות סטטוס' של 'עובדי כפיים מקצועיים למחצה והבלתי מקצועיים ושל עצמאיים זעירים', מרביתם מזרחים.⁹ אשר אריאן מאפיין את הבוחרים שהעבירו את תמיכתם מהמערך לליכוד כמזרחים, פועלים מן המעמד הנמוך ומעמד הביניים, בעלי השכלה והכנסה נמוכות, וצעירים ילידי הארץ, שנענו למסריה של סיעת 'חרות' שבליכוד; לצדם זכתה המפלגה, לדבריו, גם לתמיכתם של 'סוחרים ואנשי עסקים מרמות השכלה גבוהה יותר מן המעמד הבינוני והבינוני גבוה', שהזדהו עם סיעת 'הליברלים' הבורגנית שבליכוד.¹⁰ אריאן מוסיף כי בעקבות המהפך נותר המערך מפלגה המייצגת את 'היסודות השמרניים': את מעמד הביניים הוותיק האשכנזי ברובו, בעל השכלה בינונית והכנסה בינונית, מבוגרים שעלו לפני 1955, ששמרו אמונים לתנועת העבודה משום שזיהו אותה עם המאבק לעצמאות ובינוי האומה, נאמנות שהלכה והתרופפה בקרב העולים שהגיעו אחרי 1955 ובקרב ילידי הארץ.¹¹ המהפך הארוך הושלם בידי 'המפלגה הדמוקרטית לשינוי' (ד"ש) שב־1977 השתתפה לראשונה בבחירות וזכתה ב־15 מושבים. אריאן מציין כי תומכי ד"ש היו בעיקר אשכנזים ילידי הארץ ממעמד הביניים הגבוה ובעלי השכלה גבוהה והכנסה גבוהה.¹² שבח וייס ויונה ירב מדגישים כי ההצבעה לד"ש היתה 'מרד המשכילים והאקדמאים נגד המערך'. מייסדי המפלגה הגיעו אל הפוליטיקה 'כשהם בעלי סטטוס חברתי גבוה במיוחד', ועם הנהגתה נמנו רבים מראשי הממסד הממשלתי, הצבאי, הכלכלי והאקדמי, שזוהו עם המערך. ראשיה, 'שעמדו בראש פירמידת הסטטוס החברתי', רצו 'לתרגם את מעמדם תרגום פוליטי ולהגיע לראש הפירמידה השלטונית'.¹³

ד"ש תרמה למהפך, אך היא לא חוללה אותו והישגיה אינם מסבירים אותו. הליכוד יכול היה להקים ממשלה ללא ד"ש, כפי שמנחם בגין אמנם עשה בשלב הראשון. יתר על כן, מנייתוח תוצאות הבחירות שערך המערך עולה כי מי שהצביעו שמאל-מרכז ב־1973 העניקו לד"ש רק כ־10 מושבים - 6-7 של מצביעי המערך ו־3 של מצביעי הליברלים העצמאיים (ל"ע)

- 7 ראו מאמרו של אמיר גולדשטיין בקובץ זה, 'לידתה של אלטרנטיבה פוליטית: הדרך לליכוד, 1973'.
- 8 יונתן שפירא, 'לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות - הסבר סוציולוגי-פוליטי, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 178.
- 9 דן הורוביץ ומשה ליסק, 'מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 129, 184.
- 10 Asher Arian, 'The Israeli Electorate, 1977', in: idem (ed.), *The Elections in Israel - 1977*, Academic Press, Jerusalem 1980, pp. 255-257, 268
- 11 Ibid., pp. 267-268
- 12 Ibid., pp. 257, 274
- 13 שבח וייס ויונה ירב, *אנטומיה של נפילה (מסמך פנימי)*, שחף, חיפה 1977, עמ' 114.

והתנועה לזכויות האזרח (רצ) - בעוד שמקורם של 4 מושבים נוספים שקיבלה ד"ש היה במצביעי הליכוד לשעבר. מנגד, ב־1977 קיבל הליכוד 7 מושבים של מי שהצביעו שמאל-מרכז ב־1973 - 5 של מצביעי המערך וכ־2 של מצביעי ל"ע. משמע, בנדידת מצביעי השמאל-מרכז לד"ש בלבד, ללא המשך המעבר של מצביעי המערך היישר לליכוד, לא היה כדי לחולל את המהפך.¹⁴

ואולם, כפי שעולה מניתוח הגורמים לתבוסת המערך שערכו וייס ויהב - שניהם חברי כנסת לעתיד של מפלגת העבודה - הניתוח הכמותי אינו חושף את עומק השפעתה של ד"ש בבחירות 1977. לדבריהם, 'בתנועה הדמוקרטית לשינוי התנקה המחאה אשר לא הצליחה להקים לעצמה אכסנייה מוסדית בתקופה שמייד לאחר מלחמת יום הכיפורים'. תנועות מחאה אלו 'שכחו עם כינונה של ממשלת רבין', שכישלונה לספק מענה 'למאוי השינוי שלהן' עורר שוב את המחאה בדמותה של ד"ש.¹⁵ ד"ש ליבתה אפוא מחדש את האכזבה מן המערך, שסחפה 'תמיכה המונית'¹⁶ והביאה למעבר מצביעי המערך לשעבר לא רק לד"ש אלא גם לשורה של מפלגות נוספות: לצד 6-7 מושבים של מצביעי המערך ב־1973 שעברו ב־1977 לד"ש, 5 מושבים עברו לליכוד ו־3-4 מושבים עברו למפלגות נוספות מימין ומשמאל, ועל אלה נוסף הפסד של 4-5 מושבים בשל ירידת חלקם היחסי של מצביעי המערך, בעיקר בקרב הצעירים.¹⁷

הגורמים המעמדיים למהפך הארוך: ההסבר החסר

אריאן קובע כי 'לפני 1977, שליטתה של מפלגת העבודה מנעה את היווצרותה של פוליטיקה מעמדית בישראל [...] אך, בבחירות 1977 נסדק השלטון ההיסטורי של המערך [...] וניכרה התגבשות של פוליטיקה מעמדית', או לפחות 'מראית עין של פוליטיקה מבוססת מעמד'.¹⁸ היסוסו של אריאן משקף נאמנה את מצב המחקר המיטיב לתאר את המאפיינים המעמדיים של נוטשי המערך - כלומר, שבשלבם הנמוכים של הסולם המעמדי רווחה המגמה לעבור לליכוד, ובשלבם הגבוהים, לד"ש - אך מתקשה להסביר את הסיבות לנטישה. יתר על כן, העובדה שנטישת המערך אפיינה את המעמד הנמוך המזרחי ואת המעמד הבינוני האשכנזי כאחד מקשה על המחקר הקיים להציע הסבר כולל שיכיל את שתי המגמות - המעמדית והמפלגתית - במסגרת פרשנית אחת.

קושי פרשני זה מתגלה בנטייה הרווחת לסגת מהסברים כלכליים-חברתיים, המתבקשים ממאפייניו המעמדיים של המהפך, להסברים זהותיים-פוליטיים. מיכאל שלו עמד על הבעייתיות הטמונה בהסברים אלו וציין כי 'ההצבעה העדתית היתה בחלקה הצבעה מעמדית מוסווית', אך המחקר 'או שהתעלם מההשפעות המעמדיות, או שתיאר אותן באופן מוטעה,

14 יואב לביא, ההחמצה הגדולה, רביבים, תל אביב 1982, עמ' 9-11; וייס ויהב, שם, עמ' 124.

15 וייס ויהב, שם, עמ' 112-114.

16 שם, עמ' 104.

17 שם, עמ' 124.

18 Arian (above note 10), pp. 255, 273

או שפירש אותן שלא כהלכה'.¹⁹ במונח זה המחקר משכפל את הגישה הרווחת בקרב 'הציבור הרחב', שלפי סמי סמוחה 'תופס מעמדות במונחים עדתיים', גורם המסביר, לשיטתו, מדוע 'תודעה מעמדית לא התעוררה עקב הגידול באי־השוויון מאז ראשית שנות החמישים'.²⁰ הקושי להסביר את הגורמים הכלכליים-חברתיים למהפך הארוך בולט גם בפרשנותם של חוקרים המדגישים את יסודותיו המעמדיים. יתר על כן, בפרשנויות אלו בולט הניגוד שבין הצגת הבורגנות האשכנזית שעברה מהמערך לד"ש כבעלת הכרה מעמדית ויכולת לתרגם אותה להתארגנות פוליטית, לבין תיאור הפרולטריון המזרחי שעבר מהמערך לליכוד כחסר תודעה מעמדית וכנעדר יכולת לבנות כוח פוליטי עצמאי. הבדל זה הולם את ההבחנה המקובלת בפרשנות המרקסיסטית בין מעמד שהתגבש לכוח פוליטי - 'מעמד למען עצמו', לבין מעמד שנותר כקטגוריה חברתית - 'מעמד כשהוא לעצמו'. כך, מציין אמיר בן־פורת במחקרו על תולדות הבורגנות הישראלית, כי הקמת רפ"י ב־1965 וד"ש ב־1977 היתה ביטוי לפוליטיקה של 'המעמד הבינוני החדש' שצמח בתוך הממסדים הציבוריים לסוגיהם ובמגזר העסקי. לדבריו, ד"ש 'סימנה כבר באופן ברור פוליטיקה מודעת של מעמד בינוני חדש', ואילו ד"ש 'היה קם משהו אחר ומבטא את הפוליטיקה של המעמד הבינוני החדש'.²¹ יואב פלד וגרשון שפיר מתארים את ד"ש כמפלגת 'המעמד הבורגני המצליח של ישראל האשכנזית',²² וייס ויהב אף משווים את מייסדי ד"ש 'למנהיגי המעמד השלישי ערב המהפכה הצרפתית'.²³

מנגד, עמנואל פרג'ון ושלמה סבירסקי אמנם רואים בהצבעה המזרחית לליכוד 'הצבעה מעמדית במסווה', כדברי שלו, אך הם אינם חודרים את המסווה ומתארים אותה כהצבעה נעדרת הכרה מעמדית. ב־1983 קבע פרג'ון במאמרו 'חלוקות מעמדיות בחברה הישראלית' כי אהדת המזרחים לליכוד נשענה על 'גורם עומק מעמדי' שהסווה על ידי 'אופן התמיכה' של יהודים ממעמד הפועלים והבורגנות הזעירה בבגין: 'תמיכה סוחפת ובלתי מותנית, שנראית כמשוחררת מן התוכן הממשי של מדיניותו' (ההדגשה במקור).²⁴ ובדומה לכך, ב־1984 טען סבירסקי כי אף שהפליית המזרחים היא בעיקרה בעיה של 'אי־שוויון מעמדי', הרי 'מרבית המזרחים לא חשבו, ועדיין אינם חושבים, שבעיותיהם נובעות מכך

19 Michael Shalev, *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford University Press, 1992, p. 311, n. 7

20 סמי סמוחה, 'ססעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל', בתוך: אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים*, ברירות, תל אביב 1993, עמ' 176-178; לגישה אחרת בשאלת היחס בין מעמד, עדה ומפלגה ראו: מיכל שמיר ואשר אריאן, 'הצבעה עדתית בבחירות 1981', *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים*, 19-20 (1982), עמ' 100-102.

21 אמיר בן־פורת, *היכן הם הבורגנים ההם?: תולדות הבורגנות הישראלית*, מאגנס, ירושלים 1999, עמ' 168-169.

22 יואב פלד וגרשון שפיר, *מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת* (תרגמה מיכל אלפון), אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2005, עמ' 260.

23 וייס ויהב, *אנטומיה של נפילה*, עמ' 114.

24 Emmanuel Farjoun, 'Class Divisions in Israeli Society', *Khamsin*, 10 (1983), p. 30

שבישראל התפתחה חלוקה מעמדית על בסיס עדתי. לכן, הם לא רואים צורך במאמץ ארגוני המבוסס על האינטרסים המעמדיים שלהם.²⁵

גישה דומה נקט סמי שלום שטרית, המצביע על 'יחסי אי-השוויון הכלכליים' כעל הגורם שעיצב את היחסים העדתיים בישראל.²⁶ לדבריו, על בסיס 'המבנה המעמדי-התרבותי' שעוצב בשנות ה-50, מילאו התמורות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות שהתחוללו לאחר 1967 'תפקיד מרכזי בזירוז תהליך האכזבה בקרב המזרחים', וסימנו את 'תחילת התפתחותה של תודעה מעמדית-תרבותית' שהביאה לידי התקוממות 'הפנתרים השחורים' בראשית שנות ה-70.²⁷ שטרית מציין כי 'החיבור של המושגים "עדתי" ו"מעמדי"' היה אמנם יסוד חשוב באידאולוגיה של 'הפנתרים השחורים', אך 'זהותם המעמדית כמהפכנים-חברתיים היתה חזקה יותר מזהותם האתנית המזרחית, אשר שמשה להם יותר כאמצעי מאשר מטרה', וככאלה הם הקדימו את 'הסוציולוגים של הגישה המעמדית בישראל'.²⁸ ואולם, שטרית מדגיש כי הציבור המזרחי הרחב, שהצבעת המחאה שלו היא שחוללה את מהפך 1977, לא היה שותף לתודעה המעמדית של 'הפנתרים השחורים', והוא מסביר את הצבעתו בעיקר בהסברים תרבותיים ששיקפו, לדבריו, 'תחושות כוזבות'.²⁹

תמונת מראה של ההסבר הרווח להיגיון המעמדי שהנחה את ההצבעה שחוללה את המהפך, הציע ב-1979 גדי יציב. הוא טען כי במציאות הישראלית 'הולך וקורס תחתיו הקיטוב המעמדי העילי - ואילו הקיטוב המעמדי התחתית מתגבש ומתמסד כחלק בלתי נפרד מנוף הארץ'.³⁰ לשיטתו, דווקא תמיכת המעמדות הנמוכים בליכוד שיקפה התגבשות של תודעה מעמדית, ואילו נטישת מעמדות הביניים את המערך היתה תולדה של התפוררותה.³¹ אלא שגם יציב לא הסביר את הבחירה המפלגתית של המעמדות השונים, וטען בהסתמך על מחקר מ-1972 כי קשה להסביר את דפוסי הצבעתם של נחקריו רק על יסוד 'מאפייניהם האובייקטיביים'.³² יתר על כן, למרות קביעתו כי היבטים מעמדיים משפיעים על אופן ההצבעה 'רק כאשר שותפות הגורל המעמדית משווה להן את משמעותן הדחופה' (ההדגשה במקור),³³ יציב לא הצביע על משמעויות דחופות כאלו, ולהפך, הוא הוסיף להסביר את

25 Shlomo Swirski, 'Oriental Jews in Israel', *Dissent*, 31 (1984), p. 87
 26 סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003, עם עובד, תל אביב 2004, עמ' 72-73 וכן, עמ' 68-80.
 27 שם, עמ' 119-120.
 28 שם, עמ' 161-164; ראו גם: דבורה ברנשטיין, 'הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית', *מגמות*, כה, 1 (1979), עמ' 74-75.
 29 שטרית, המאבק המזרחי בישראל, עמ' 198-200.
 30 גדי יציב, הבסיס המעמדי לזיקה המפלגתית: ישראל כדוגמה, ביה"ס לכלכלה ומדעי החברה ע"ש אליעזר קפלן, ירושלים 1979, עמ' 153.
 31 שם, עמ' 180-182.
 32 שם, עמ' 166-168, 170-174.
 33 שם, עמ' 177.

ההתגבשות המעמדית של המזרחים בתהליכי היסוד שעיצבו את החברה הישראלית בשנות ה-50.³⁴

הסבר מעמדי של הצבעת המזרחים לליכוד כגורם למהפך 1977 הוציעו ב-1985 יורם פרי וג'וני גל (גולדברג). לדבריהם, 'תמיכתם של בני עדות המזרח בליכוד נבעה בראש ובראשונה מאי הנחת שהיה להם מן הסדר החברתי הקיים' ששיבץ אותם 'בדרגות הנמוכות של הסולם החברתי', ולכן מאז שנות ה-60 הם חתרו להחליף את 'האליטה השלטת של מפא"י', שבה הם ראו את 'הגורם העיקרי לקיפוחם'. הואיל והליכוד היה החלופה הממשית היחידה למערך, העבירו המזרחים את תמיכתם תחילה לגח"ל ובהמשך לליכוד, ורק מתוך שיקולים כלכליים-חברתיים אלו אימצו בהמשך גם את ההשקפות המדיניות-ביטחוניות של הימין.³⁵ ואולם, הסברם של פרי וגל התעלם מן העובדה שלמהפך הפוליטי קדם מהפך חברתי ששינה לחלוטין את 'הסדר הקיים', מהפך שגל עתיד היה להיות החוקר המובהק שלו.³⁶ מעבר לכך, הסבר זה מותיר בעינה את השאלה מדוע נטשו מעמדות הביניים - שהפיקו תועלת מן 'הסדר החברתי הקיים' - את המערך והעתיקו את תמיכתם לד"ש. את ההסבר הכלכלי-חברתי המקיף ביותר להעברת תמיכתם של המזרחים לליכוד הציע עמירם גונן, והוא תולה את מעבר המזרחים לליכוד בהתרופפות התלות החומרית שלהם במערך:

כל זמן שהיתה קיימת תלות חומרית ישירה בעניינים כלכליים, חינוכיים, בריאותיים, חברתיים ותרבותיים במערכת השלטונית שבראשה המערך, יכול היה המערך להשיג תמיכה אלקטוראלית רחבה בו בכל רבדי האוכלוסיה היהודית הבוחרת, ובמיוחד בקרב אוכלוסיה מן הרבדים הנמוכים, שבהם התרכזו יוצאי אסיה-אפריקה. אולם בעקבות ממלכתיות גוברת וראציונאליזציה מתחזקת של התפקודים והתהליכים העוסקים בהקצאת משאבים, הצטמצמה התלות החומרית במערך. [...] הצטמצמותה של תלות חומרית זו איפשרה ליוצאי אסיה-אפריקה מן הרבדים הנמוכים לבטא את דעתם הפוליטית כנגד המערך ובעד הליכוד.³⁷

למרות ההיגיון המעמדי של הסברו, מונה גונן שורה של הסברים נוספים לשינוי דפוס הצבעתם של המזרחים - מחאה אתנית, מסורתיות דתית, העדפת מנהיגות חזקה ועמדות נציות - אך אינו מכריע ביניהם.³⁸ יתר על כן, מעצם נושא מאמרו, גונן אינו דן בשאלה מה גרם לחיזוק 'הראציונאליזציה' של הקצאת המשאבים, ומדוע היה בה כדי לשנות את זיקתם המפלגתית של המזרחים, וכמו כן הוא אינו מתייחס כלל להעברת תמיכתם של מעמדות הביניים לד"ש.

34 שם, עמ' 143-157.

35 יורם פרי וג'וני גולדברג, האם המזרחיים ניציים יותר?: להבנת הזיקה בין השתייכות עדתית ועמדות פוליטיות, המרכז הבינלאומי לשלום במזרח התיכון, תל אביב 1985, עמ' 28.

36 ראו להלן.

37 עמירם גונן, 'בחינה גיאוגרפית של התחרות האלקטוראלית בין המערך ובין הליכוד בערים היהודיות בישראל 1981-1965', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 19-20 (1982), עמ' 83-84.

38 שם, עמ' 84.

באופן דומה, גם פלד ושפיר מצביעים על היחלשותה של התלות הכלכלית במערך כגורם להעברת תמיכת המזרחים לליכוד, אך בלי שעמדו על סיבותיה,³⁹ ולצדה הם מציינים גורמים כלכליים נוספים שתרמו לנטישת המערך, כמו זיכרון המיתון הכלכלי של השנים 1965-1967 שפגע בעיקר במזרחים, והתגברות התחרות בין מזרחים לערבים בשוק העבודה בעקבות ביטול הממשל הצבאי בישראל ב־1966 ולאחר כיבוש שטחי הגדה המערבית ועזה ב־1967.⁴⁰ בד בבד מדגישים פלד ושפיר את האופי המעמדי של הצבעת מעמד הביניים לד"ש, אך מתקשים להצביע על גורמיה. מצד אחד הם מציינים כי חברי 'שינוי' לא תבעו 'שינוי רדיקלי במבנה הפסוודו-סוציאליסטי' של המדינה, ומצד אחר מדגישים כי מצע ד"ש 'הכיל ביקורת ליברלית על מוסדותיה הכלכליים של תנועת העבודה'. יתר על כן, פלד ושפיר רואים בהסתייגות מן 'המגבלות שהטילו על השוק מוסדות העידן החלוצי' ובטענה כי 'תנאי מוקדם לביצועה של רפורמה כלכלית יסודית הוא הרפיית השליטה של מפלגת העבודה במשק', את אחת הסיבות שגרמו ל'אליטה האשכנזית' לעבור לד"ש.⁴¹ ואולם, טיעון זה סותר את הסברם כי 'הרפיית השליטה' אפיינה את מדיניות המערך מאז ראשית שנות ה־70 - משמע, הרבה לפני הקמת ד"ש - והיא שגרמה להקטנת 'תלותם של עולים מזרחים רבים במוסדותיה של תנועת העבודה'.⁴² ולהעתקת תמיכתם לליכוד. סתירה עקרונית יותר בולטת בניתוחם של אריאן ושמיר, שמצד אחד טוענים כי 'הבדלי מעמד הופיעו עם המהפך של 1977 ומילאו 'תפקיד כלשהו' בעיצוב דפוסי ההצבעה, ומצד אחר קובעים כי 'השסע המעמדי אינו הכוח המניע את ההצבעה ואת השינוי הפוליטי בישראל'.⁴³

הפרשנויות הקיימות מכירות אפוא בהיגיון המעמדי של המהפך, אך בה בעת מרבית החוקרים מסרבים להכיר בכוח ההסברי של הניתוח המעמדי. יתר על כן, גם חוקרים המבקשים להציע פרשנות מעמדית למהפך מתקשים להסביר מדוע ננטש המערך על ידי המעמד הנמוך המזרחי מזה, ועל ידי מעמד הביניים האשכנזי מזה. קושי זה הוא במידה רבה תולדה של כשל מהותי יותר: ההתעלמות מהשפעות המהפך החברתי שחולל המערך במהלך שנות ה־70. המהפך הכלכלי-החברתי שחולל המערך בשנות ה־70 ישמש להלן נקודת מוצא להסבר היסודות המעמדיים של המהפך הארוך. מטרת המהפך הכלכלי-חברתי היתה לשכך את הזעם על המערך, שגבר עם המיתון העמוק של אמצע שנות ה־60, ולמנוע מהפך מפלגתי-שלטוני; אלא שבפועל, כך ייטען להלן, הוא דווקא העצים את העוינות למערך וזרו את קץ שלטונה של תנועת העבודה. כדי להבין את מהפכי שנות ה־70 - הכלכלי-חברתי והמפלגתי-שלטוני - יש לעמוד תחילה על מאפייני הסדר המעמדי שעיצבו מפא"י והמערך בשלושת העשורים שקדמו למהפך 1977.

39 השוו: פלד ושפיר, מיהו ישראלי, עמ' 325-358.

40 שם, עמ' 116-117.

41 שם, עמ' 260-261.

42 שם, עמ' 116.

43 אשר אריאן ומיכל שמיר, 'שני מהפכים בפוליטיקה הישראלית: מדוע מהפך 1992 אינו כמהפך 1977',

מגמות, לו, 4 (1995), עמ' 370.

האתוס החלוצי כגורם לאי־השוויון המעמדי

מאז הקמתה ועד לשלהי שנות ה־60 התאפיינה מדינת ישראל בגידול מתמיד בשיעורי אי־השוויון החברתי שלוה במשך מרבית התקופה גם בצמיחה כלכלית מהירה. גורם מבני לגידול באי־השוויון היתה העלייה הגדולה, שהקנתה יתרון לוותיקים, אך זה הוחמר בשל מדיניותן של ממשלות תנועת העבודה, שהתבססה, לפי יורם גבאי, על מודל ש'היה אולי יעיל מבחינת תעסוקה וצמיחה', אך היה 'מוטה לטובת הקבוצות החזקות'. גבאי מדגיש כי לגידול באי־השוויון תרמה העדפת 'מודל מדינת הסעד על פני מודל מדינת הרווחה', מדיניות שגרמה ל'הכפלה בקירוב של אי השוויון' בשנות ה־50 וה־60 וסתרה את היותה של 'ישראל מדינה סוציאליסטית מבחינה אידיאולוגית'.⁴⁴ גם מיכל קורא מדגישה כי עד לראשית שנות ה־70, 'שלא כמדינות סוציאלי־דמוקרטיות אחרות, בישראל שיעור ההוצאה ואיכות השירותים בנושאים החברתיים היו מצומצמים במנחים השוואתיים, ורשת הביטחון היתה בסיסית ולא מפותחת'.⁴⁵

אי־השוויון לא עלה אמנם בקנה אחד עם האידיאולוגיה הסוציאליסטית של תנועת העבודה, אך הוא הלם את האתוס החלוצי שלה.⁴⁶ כאתוס שעוצב בתקופת היישוב עודדה החלוציות התבדלות של קבוצות עילית בד בבד עם גיוסן למשימות לאומיות דוחקות שהיו כרוכות בקרבן אישי גבוה. הכוח המניע של האתוס החלוצי ניוון מן הפרדוקס של מחויבות לאומית ותנועתית גבוהה תוך ניכור כלפי החברה ואנשיה, שהתגבש לאלטיזם משרת. יוסף גורני סבור כי האלטיזם החלוצי, שלבש אופי של 'מסדר', שיש החברים בו ויש שאינם חברים בו, דחק את החלוציות ל'סתירה טרגית' עם יעדיה הסוציאליסטיים והלאומיים של תנועת העבודה.⁴⁷ הניגוד בין האתוס החלוצי ובין הגשמה סוציאליסטית בא לידי ביטוי כבר בוועידת 'החלוץ' ב־1918,⁴⁸ והוא חזר והתגלה במהלך תולדותיה של תנועת העבודה. מאיר אביזוהר עמד על השלכותיו של האתוס החלוצי על החברה הישראלית בספר שיצא לאור מיד לאחר מהפך 1977:

ההוויה החלוצית שהתפרשה בתנועת העבודה כחוד־החנית של תהליך התקומה הלאומית ויצירת חברת עתיד אידאלית כאחד, הובילה לעמדה הגובלת בהתעלמות מאוכלוסיות שעתידות היו להוות את מוקדי המצוקה בחברה הישראלית: דרי שכוונות העוני ומשפחות מרובות ילדים ומעוטות השכלה. התודעה העתידנית של התנועה היתה נחלתם של צעירים, בריאים ובוטחים ביחסי הסולידריות והעזרה ההדדית, שביטויים

44 יורם גבאי, כלכלה פוליטית: בין מראית עין כלכלית למציאות כלכלית, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2009, עמ' 244-246.

45 ראו מאמרה של מיכל קורא בקובץ זה, 'תור הזהב של מדינת הרווחה בישראל'.

46 דני גוטוויין, 'על הסתירה בין האתוס החלוצי לאידיאולוגיה הסוציאליסטית בתנועת העבודה הישראלית: דוד בן־גוריון ויצחק בן־אהרן, 1948-1967', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 208-248.

47 יוסף גורני, 'על חלוציות אינדיבידואלית מול חלוציות מאורגנת (מראיין בועז גאון)', בתוך: אריאל פלדשטיין (עורך), הגידו כן לזקן: דיאלוג עם החלוציות, מכון בן־גוריון למורשת ישראל והציגונות, שדה בוקר 2005, עמ' 156-157.

48 ישראל אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין (1917-1929), מאגנס, ירושלים תשמ"ב, עמ' 63-65.

מרחיק הלכת היתה השיתופיות. מצוקת ההווה לא העסיקה אותם אלא כתופעת שוליים של עולם חולף.⁴⁹

האתוס החלוצי הלם את מצב החירום של תקופת היישוב ומלחמת העצמאות, כשגיוס תנועת החליף את מנגנוני המדינה. ככל שהממלכתיות הישראלית התבססה, כן הלך האתוס החלוצי ונתייתר, וחל היפוך במגמתו מאלטיזם משרת לאלטיזם מעמדי: הילת הקרבן האישי של העבר החלוצי - הממשי והמדומיין - שימשה מעתה צידוק למתן זכויות יתר כלכליות למי שזוהו עמו, כלומר לתומכי תנועת העבודה שנתכוננו כ'מעמד הביניים הממסדי' או כ'בורגנות חלוצית'.⁵⁰ מעמד הביניים הממסדי פיתח יחס דו־ערכי כלפי האתוס החלוצי: מצד אחד, הוא אימץ את החלוציות כקוד ששימש צידוק להעדפתו החומרית על ידי תנועת העבודה שבשלטון, ומצד אחר, הוא התנגד למגבלות הצנע שהטיל האתוס החלוצי על העלאת רמת החיים, כלומר על מיצוי האפשרויות שהיו גלומות בהעדפה זו. אף שהניגוד בין החלוציות לסוציאליזם הלך והתחדד, הוסיפה תנועת העבודה להגדיר את זהותה הרעיונית באמצעות שניהם תוך מאמץ להסוות את הסתירה ביניהם ולהציגם כערכים משלימים, טשטוש שסייע לרתום את האתוס החלוצי להבניית אי־השוויון המעמדי ולהכשרתו.

שמואל נח אייזנשטדט מדגיש כי כתרבות של 'אוריינטאציות אליטיסטיות עם אוריינטאציות שוויוניות',⁵¹ הנחתה החלוציות את מדיניות קליטת העלייה של מפא"י, מדיניות שגרמה 'להחרפת בעית השוויונות מכאן ולהתהוות בקיעים וקונפליקטים חברתיים מכאן'.⁵² דן הורוביץ ומשה ליסק מציינים כי מדיניות התעסוקה, השיכון, החינוך והשירותים החברתיים בשנים הראשונות למדינה יצרה פערים גדולים בין עולים לוותיקים,⁵³ שהתגלו בהתפתחות זיקת גומלין בין מוצא אתני, מיקום מעמדי והשתייכות מפלגתית: תנועת העבודה זכתה לתמיכת המעמד הבינוני - ובעיקר בעלי המקצועות החופשיים והפקידות הציבורית - שנתכונן מקרב 'האוכלוסייה האשכנזית הוותיקה'; ומנגד, 'העיסוק בעבודות כפיים מקצועיות ובלתי מקצועיות הפך בעיקרו לנחלת יוצאי ארצות האיסלאם שמרביתם חשו עצמם מנוכרים כלפי מורשת תנועת העבודה'.⁵⁴

שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין קובעים במאמרם הדן ב'התהוות חלוקת העבודה העדתית' בישראל, כי אופן פיתוח ענפי החקלאות, הבנייה והתעשייה בשנות ה־50 וה־60 גרם ל'התגבשות קטגוריות כלכליות-חברתיות' מובחנות: מצד אחד, המנגנון הממשלתי-יזמי ושכבה רחבה של מהנדסים, טכנאים ועובדים מקצועיים שהיה אשכנזי בעיקרו, ומצד אחר 'שכבה רחבה של

49 מאיר אביזוהר, **כסף לכל: התפתחות הביטחון הסוציאלי בישראל**, הוצאת יריב בשיתוף הוצאת הדר, תל אביב 1978, עמ' 13.

50 דני גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית: תרבות פופולרית והאתוס של "מעמד הביניים הממסדי" - שירי נעמי שמר 1956-1967', **ישראל**, 20 (2012), עמ' 21-80.

51 שמואל נח אייזנשטדט, **החברה הישראלית בתמורותיה**, מאגנס, ירושלים 1989, עמ' 140.

52 שמואל נח אייזנשטדט, **החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות**, מאגנס, ירושלים 1973 (מהדורה שנייה), עמ' יג-יד, 140.

53 הורוביץ וליסק, **מצוקות באוטופיה**, עמ' 113-114.

54 שם, עמ' 178-180.

פועלים בלתי מקצועיים או מקצועיים למחצה', שהיו מזרחים בעיקר.⁵⁵ לכן, 'אותו תהליך בו הפכו מרבית המזרחים לפועלים, הפך את מרבית האשכנזים לבני המעמד המועדף'.⁵⁶ שולמית כרמי והנרי רוזנפלד מצביעים על הסתירה שבין תהליך ההתברגנות של תנועת העבודה לבין האידאולוגיה הסוציאליסטית שבה היא המשיכה לאחוז, ותולים זאת בכך שתומכיה היו 'מעמד בינוני תוצר המדינה'.⁵⁷ מי שהשתייכו למעמד בינוני זה ראו בציונות הסוציאליסטית 'עבר שהיה וחלף', אך בד בבד שימרו 'כמה שרידים מסמלי העבר' כמו זיקה לתנועות הנוער החלוציות ולקיבוץ, והשתמשו ב'הקרבה החלוצית ובדחקות חומרית בעבר' כהכשר ליתרונות החברתיים שהם תבעו לעצמם. 'ההשקעה הקלה בסמלי העבר', מציינים כרמי ורוזנפלד, לא הכבידה על הרכיב הסוציאליסטי שבבורגנות החדשה, שכן היא נותרה בעיקר כסמל שסייע 'להסוות את השתייכותם למעמד הבינוני' ולהצדיק 'את השינוי שהתחולל בדור ההורים ובמדינה'.⁵⁸

יואב פלד וגרשון שפיר מדגישים כי כצידוק לאי-השוויון החלוקתי בין אשכנזים למזרחים היה לחלוציות תפקיד בהבניה המעמדית של ישראל. לשיטתם, 'המדינה המשיכה להיות מחוייבת לערכי החלוציות' וראתה את מטרתה לספק 'את המשאבים הארגוניים והפוליטיים של המדינה הריבונית' למי שהזדהו עם ערכים אלו. בשנות ה-50 וה-60 תפסו 'החלוצים' את 'כל עמדות השליטה בחברה', והחלוציות שימשה צידוק להענקת 'זכויות יתר' כלכליות וחברתיות לאשכנזים, בעוד המזרחים אמנם קיבלו את כל הזכויות האזרחיות והפוליטיות אך 'הודרו לשוליים הכלכליים והחברתיים'.⁵⁹

האתוס החלוצי עמד ביסוד המדיניות הכלכלית שהנהיגה מפא"י בשנות ה-50 וה-60, מדיניות שזאב רוזנהק הגדיר כ'מדינת רווחה מפולחת'. לדבריו, פילוח שירותי הרווחה נעשה על פי 'קווים אתנו-לאומיים': 'הוותיקים', האשכנזים בעיקר, נהנו משירותים נדיבים יותר מאלו שקיבלו 'העולים', המזרחים בעיקר, ואילו הפלסטינים בישראל 'הודרו כמעט לחלוטין מתחום הפעולה של מדינת הרווחה'.⁶⁰ המנגנונים העיקריים של מדיניות הפילוח היו בתחומי התעסוקה, החינוך, השיכון והביטחון הסוציאלי.

בתחום התעסוקה התגלמה מדיניות הפילוח ביצירת שוקי עבודה נפרדים שהבדילו בין ותיקים, אשכנזים בעיקר, שנהנו מתעסוקה יציבה ומתגמלת יותר, במרכז החברתי והגאוגרפי,

55 סבירסקי וברנשטיין (לעיל הערה 4), עמ' 15.

56 שם, עמ' 61.

57 כרמי ורוזנפלד (לעיל הערה 5), עמ' 43-44; והשוו: ג'וני גל, 'מעמדות הביניים ומדינת הרווחה בישראל בשנות השבעים והשמונים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1996, עמ' 137-148.

58 כרמי ורוזנפלד (לעיל הערה 5), עמ' 75-76.

59 פלד ושפיר, *מיהו ישראלי*, עמ' 39, 66, 102, 104.

60 זאב רוזנהק, 'דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית', בתוך: חנה הרצוג, טל כוכבי ושמעון צלניקר (עורכים), *דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל*, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2007, עמ' 326-329; ראו גם: Shalev, *Labour and the Political Economy in Israel*, chapter 4, מדיניות הפילוח שימשה לדבריו גם להדרת הפלסטינים אזרחי ישראל, נושא שהוא מעבר לדין הנוכחי.

לבין עולים חדשים, מזרחים בעיקר, בפריפריה, שבה הוקמו, לפי ליסק והורוביץ, 'מפעלים עתירי כוח עבודה שהבטיחו שכר מינימלי בעבודות בלתי מקצועיות וללא אפיקי קידום'.⁶¹ אברהם דורון מציין כי התעסוקה המלאה ששררה בארץ בשנים 1954-1965 'הסתירה את הריכוזים הגבוהים של האבטלה' בקרב 'העובדים הבלתי מקצועיים', מרביתם עולים חדשים, שהיו כ-60% מכלל המובטלים. כך, 'בעיירות הפיתוח החדשות שבהן היו העולים החדשים יותר מ-90% מן האוכלוסיה, עלה אחוז המובטלים מכוח העבודה האזרחי [לכדי] 10%, כלומר פי שלושה או ארבעה מן הממוצע הארצי'. הבדלים אלו בשיעורי האבטלה, קובע דורון, הוסיפו להזין את התנגדותה הרעיונית רבת-השנים של 'תנועת הפועלים' לביטוח האבטלה וחשפו את ניכורה כלפי שכבות המצוקה. לדבריו, בממשלה ובהסתדרות התגבשה 'עמדה נוקשה נגד ביטוח אבטלה, קרוב לודאי עקב הקשיים הגדולים בקליטת העולים מארצות המזרח ומשום שהללו היו מרבית המובטלים'.⁶² במקום זאת העדיפו 'הכוחות השמרניים' שבתנועת העבודה להתמודד עם האבטלה באמצעות עבודות יזומות שלא היו 'תחליף ממשי לביטוח מפני אבטלה', ולעומת זאת נתלו אליהן 'כל אותם סימני היכר של הרתעה והענשה' שמטרתם להקטין את ההזדקקות לתכניות הסיוע.⁶³ ג'וני גל מוסיף כי ההתנגדות לביטוח האבטלה נבעה, בין השאר, מ'חשש כבד' של ראשי מפא"י שהנהגתו 'תכביד מאוד את נטל המס על השכבות הוותיקות יותר ותערער את מעמדם של העובדים המאורגנים בשוק העבודה'. הואיל וציבורים אלו היו 'הגרעין הקשה' של פעילי מפא"י ובוחריה, העדיפה הנהגתה להתמודד עם האבטלה באמצעות עבודות יזומות, ו'ציבור תומכי מפא"י', לפי גל, 'היה שבע רצון מהגישה הזאת'.⁶⁴

בתחום החינוך, באה מדיניות הפילוח לידי ביטוי במדיניות שלפי הורוביץ וליסק הבטיחה 'מינימום שנות לימוד לכלל ילדי ישראל', אך תוך יצירת 'פערים בולטים' בין אזורים שאוכלסו 'באוכלוסייה הוותיקה' לבין אלה שאוכלסו 'בעולים חדשים'.⁶⁵ סבירסקי מדגיש כי מדיניות הפילוח באה לידי ביטוי בקיומן של שתי מערכות חינוך נפרדות ומובחנות מבחינה מעמדית: האחת למעמד הפועלים המזרחי והאחרת למעמד הביניים האשכנזי.⁶⁶ באופן דומה קובע צבי צמרת, כי מדיניותו של זלמן ארן - שכיהן כשר חינוך בשנים 1955-1960 ו-1963-1969 - שיקפה 'מגמות של בידול במערכת החינוך' בין החינוך המקצועי שיועד למזרחים לבין החינוך העיוני שיועד לאשכנזים.⁶⁷ יוסי יונה ויצחק ספורטא מצביעים על קיומה של 'מדיניות רשמית' שהפנתה את המזרחים לחינוך קדם-מקצועי, מדיניות המלמדת כי 'מערכת החינוך ויתרה בגלוי

61 הורוביץ וליסק, *מצוקות באוטופיה*, עמ' 113-114.

62 אברהם דורון, 'המאבק על ביטוח אבטלה בישראל', מולד, 2 (סדרה חדשה) (1969), עמ' 442.

63 שם, עמ' 444-445.

64 ג'וני גל, *האמנם נטל מרצון?: סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה 1920-1995*, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, שדה בוקר 2002, עמ' 124-125.

65 הורוביץ וליסק, *מצוקות באוטופיה*, עמ' 113-114.

66 שלמה סבירסקי, *החינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים*, ברירות, תל אביב 1990, עמ' 47-59, 77-84, 91-102.

67 צבי צמרת, 'זלמן ארן והפרודוקטיביזציה של בני "עדות המזרח"', בתוך: אבי בראלי, *דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים)*, עיונים בתקומת ישראל (חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי), א, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים ושדה בוקר 2005, עמ' 295-312.

על היומרה לספק חינוך שוויוני לבני העדות השונות בחברה הישראלית. הם מדגישים כי הפרדה זו היתה יעד לביקורת גם בתוך הממסד הפוליטי והחינוכי של תנועת העבודה: שלום לוין, מזכיר הסתדרות המורים, יצא נגד 'יצירת מסגרת חינוכית המיועדת לילדי ישראל השניה', והגדיר אותה כ'בעיה לאומית וסוציאלית חמורה'; ומרדכי סגל, מנהל סמינר הקיבוצים, טען כי הדבר יגרום ל'עוד קיטוב מעמדי אחד'.⁶⁸

תחום השיכון שימש אמצעי נוסף למדיניות הפילוח. יובל אלימלך ונח לוין אפשטיין מציינים כי עד 1970 'הריכוזיות והשליטה' של המדינה יצרה 'מבנה הזדמנויות דיפרנציאלי', שגרם ל'הרחבת פערים בשוק הדיור בין קבוצות מוצא שהיגרו לישראל במועדים שונים'.⁶⁹ עמירם גונן מצביע על האופן בו שמשה מדיניות הפילוח להרחבת הפערים בתחום השיכון: בעלי ההכנסות הנמוכות התרכזו בשיכונים הציבוריים שהוקמו בעיבורי הערים וסבלו מנחיתות בנגישות לתעסוקה ושירותים, בעוד שהאוכלוסייה המבוססת התרכזה במרכזי הערים. כך, לפי גונן, 'הגופים המשכנים [...] הפרידו באופן גיאוגרפי' בין עולים חדשים לוותיקים, הפרדה שנהפכה במהלך שנות ה-50 להפרדה בין מזרחים לאשכנזים.⁷⁰ לפי רוזנהק, תחום השיכון היה 'שדה' מדיניות מרכזי שבו התממשו ההבחנות ההיררכיות של מדינת הרווחה המפולחת. לדבריו, בשנות ה-50 וה-60 התבססה מדיניות השיכון על 'שני נדבכים מובחנים היטב': האחד סיפק לעולים, בעיקר למזרחים, דירות קטנות בשכירות ובפריפריה, והאחר אפשר לוותיקים לרכוש דירות גדולות במרכז 'בעזרת סבסוד נדיב של המדינה'. מדיניות זו, מציין רוזנהק, היטיבה עם 'שכבות הביניים המבוססות יחסית, בעיקר יוצאי אירופה ואמריקה' כמו גם פקידי ממשלה, אנשי צבא קבע ושוטרים, והיו לה 'השלכות ריבודיות מרחיקות לכת [...] ההבדלים בערך הכלכלי והחברתי של השיכון השפיעו על סיכויי החיים של שתי האוכלוסיות גם בתחומים אחרים, כמו הזדמנויות תעסוקתיות ונגישות לשירותים חברתיים'.⁷¹

הנחותיה של מדיניות הפילוח נחשפו באורח בולט בתחום הביטחון הסוציאלי. לפי רוזנהק, הסיוע שהעניק משרד הסעד לעולים החדשים 'היה נמוך בהרבה מזה שקיבלה האוכלוסייה הוותיקה באמצעות הסתדרות, ומאוחר יותר באמצעות הביטוח הלאומי'. מערכת הסעד פעלה 'על פי עקרונות של מדיניות רווחה שיוורת', כלומר כזו שהעניקה תמיכות ברמה נמוכה 'בהתאם לנהלים קשיחים של סלקטיביות על פי בדיקת אמצעים ותיוג שלילי של הפונים לסיוע, ללא קריטריונים רשמיים ואוניברסליים לקביעת הזכאות ושיעור התמיכות, ומתוך פערים ניכרים בהיקף התמיכות בין לשכות הסעד המקומיות השונות'. גישה דומה ננקטה גם בביטוחים הסוציאליים: הוותיקים נהנו מתכניות פנסיה הסתדרותיות ש'העניקו גמלאות גבוהות יחסית בעזרת סבסוד נדיב של המדינה' למי ש'השתייכו לקבוצות בעלות העוצמה הפוליטית

68 יוסי יונה ויצחק ספורטא, 'החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד פועלים בישראל', בתוך: חנוך חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, ירושלים ותל אביב 2002, עמ' 81-82, 84, 88.

69 יובל אלימלך ונח לוין אפשטיין, 'הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אישוויון אתני', מגמות, לט, 3 (1998), עמ' 249-250.

70 עמירם גונן, 'הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי בערי ישראל', ביטחון סוציאלי, 18-19 (1979), עמ' 28-36.
71 רוזנהק (לעיל הערה 60).

והחברתית', בעוד שאר האוכלוסייה נחלקו בין מי שבוטחו בקצבאות הזקנה של הביטוח הלאומי, שהבטיחו רק קיום בסיסי והעניקו גמלאות נמוכות, לבין מי שלא היו זכאים להבטחת הכנסה כלל.⁷² באופן דומה, קצבאות הילדים, שהיעדרן פגע במעמד הנמוך המזרחי בעיקר, הונהגו רק ב-1959,⁷³ בעקבות אירועי ואדי סאליב והתפשטותם מחיפה לאזורים נוספים בארץ. מדיניות הפילוח היתה לפי שושנה מריומה-מרום אחד הגורמים להתהוות 'שכבת המצוקה המזרחית', שהיתה הנפגעת העיקרית ממגמת הצמצום של השירותים החברתיים והתבחינים המחמירים לחלוקתם. מריומה-מרום מדגישה את הניגוד שבין סיסמאותיה של תנועת העבודה לבין התוכן הממשי של מדיניותה:

מדיניות הסעד של ישראל של שנות שלטון מפלגות הפועלים התנערה מאחריות לגורלם של המובטלים והנזקקים האחרים והתאפיינה באטימות שאפילו חוקי העניים של אנגליה הויקטוריאנית לא הגיעו אליה. האידיאולוגיה הסוציאליסטית והתפיסות המתקדמות של סוציאליזם-דמוקרטיה, של קולקטיביזם ושל סולידריות - שכולן נכללו ברטוריקה של ההנהגה הפועלית של המדינה - היו אמירות מן השפה ולחוץ. הן חלו לכל היותר על שתי קבוצות חברתיות, זו של ותיקי הישוב ושל יוצאי מזרח אירופה ומערבה, וזו של העולים שהגיעו משם ומאזרחות המערב האחרות לאחר הקמת המדינה. היהודים המזרחים, וכן הערבים, היו מחוץ למעגל החברתי הזה.⁷⁴

מדיניות הפילוח שיקפה את השימוש שעשתה תנועת העבודה באתוס החלוצי כדי לסכל מדיניות סוציאליסטית. גל מציין ש'ראשי מפא"י אימצו גישה חלוצית שראתה בעבודה דרך יחידה להתמודד עם צורכי האדם', והסתייגה מן 'הרעיון של סיוע לנזקקים' מחשש לעידוד 'טפילות'. כך שימשה החלוציות צידוק למדיניות שנועדה למנוע 'השענות של הפרט על המדינה' ולכן בישראל 'ההוצאות על רווחה במובן הצר של המושג סעד היו מצומצמות ביותר'. גל מדגיש כי גם במחצית הראשונה של שנות ה-60, לאחר שיפורים שהוכנסו בתכניות הביטחון הסוציאלי בעקבות אירועי ואדי סאליב, עדיין היקפה של מערכת הרווחה הישראלית 'היה מוגבל והשפעתה על האוכלוסייה הנזקקת ועל הפערים החברתיים היתה קטנה למדי'.⁷⁵ ביקורת על ההסתייגות החלוצית מעקרונות מדינת הרווחה ניצבה במוקד דוח נוקב שהגיש ב-1961 פיליפ קליין, מומחה בין-לאומי לעבודה סוציאליסטית קולומביה שנסלח לישראל כיועץ מטעם האו"ם. קליין יצא נגד מדיניות הפילוח שהנחתה את מקבלי החלטות, הדגיש את מאפייניה העדתיים והצביע על מקורותיה באידאולוגיה החלוצית של תנועת

72 שם, עמ' 325-326.

73 מיכל אופיר ותמי אליאב, קצבאות הילדים בישראל: מבט היסטורי וראייה בינלאומית, המוסד לביטוח לאומי, ירושלים 2005, עמ' 5-6.

74 שושנה מריומה-מרום, 'מאפייני מדיניות הרווחה בישראל בשנות החמישים והשישים והתהוות שכבת המצוקה המזרחית', תיאוריה וביקורת, 36 (2010), עמ' 133; ראו גם: אברהם דורון ורלף מ' קרמר, מדינת הרווחה בישראל: מערכת הבטחון הסוציאלי במבחן מדיניות הביצוע, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 31.

75 ג'וני גל, ביטחון סוציאלי בישראל, מאגנס, ירושלים 2004, עמ' 27-29.

העבודה.⁷⁶ ביקורת דומה מתח אברהם דורון במאמר שפרסם ב־1964, שבו עמד על השילוב שבין הממד המעמדי-בורגני ובין הממד הרעיוני-חלוצי שהנחה את מדיניות הפילוח. לדבריו,

בארץ אין עדיין ביטוח סוציאלי של חובה לא בתחום הבריאות, לא בתחום המחלה, ולא בתחומי האבטלה והנכות - וביטוח זה אינו קיים במידה רבה בגלל שמרנותה של תנועת הפועלים בארץ. היישוב הוותיק ברובו אינו חשוף לסיכונים אלה, ומכאן הרגשת הסיפוק ושביעות־הרצון בקרב אותם חוגים בתנועת הפועלים בני היישוב הוותיק. שאינם רואים ואינם רוצים לראות את המצוקה של השכבות שאינן נהנות מכל ההטבות שמבטיחות קרנות הביטוח של ההסתדרות לחוגים מצומצמים מאוד.⁷⁷

מדיניות הפילוח לא היתה אפוא תולדה של הכרח שנבע מהתמודדות עם אילוצים שיצרה 'העלייה הגדולה' אלא מדיניות מכוונת שנועדה להבטיח את יתרונותיהם של תומכי מפא"י ותנועת העבודה שסומנו על ידי האתוס החלוצי. השילוב שבין מדיניות הפילוח לבין הצמיחה הכלכלית והתעסוקה המלאה יצר את הבסיס להבניה המעמדית של ישראל: מי שהרוויחו מן הפילוח - ובעיקר מקורבי הממסד, אשכנזים ותושבי המרכז - נהנו מביטחון כלכלי וחברתי ונתכוננו כמעמד הביניים, ואילו מי שהפסידו מן הפילוח - חסרי הזיקה לממסד, מזרחים ותושבי הפריפריה - נדחקו לתלות כלכלית ושוליות חברתית ונתכוננו כמעמד הנמוך.

ההיגיון המעמדי של תמיכת המזרחים במפא"י

לנוכח השלכותיה הכלכליות והחברתיות של מדיניות הפילוח, שהפכה את המזרחים ל'מנוחשלים'⁷⁸ והרחיבה את הפער בין מעמד הביניים האשכנזי למעמד הנמוך המזרחי,⁷⁹ מתבקשת השאלה מדוע עד 1973 תמכו רוב המזרחים במפא"י ובהמשך במערך. המחקר מציע שלוש גישות פרשניות להיגיון המעמדי שהנחה את תמיכת המזרחים במפא"י: גישת התלות, גישת הצמיחה וגישת השכר.

גישת התלות מסבירה את תמיכת המזרחים במפא"י בתלות הנמשכת שלהם בשירותים החברתיים ובמקומות העבודה שסיפקו המנגנונים המדינתיים וההסתדרותיים שבשליטתה. ניסוח תמציתי של גישת התלות הציג אליעזר בן רפאל, ולדבריו:

עד סוף שנות השישים נשארו עדות המזרח נאמנות לממסד שקלט אותן, וכל תהליך הקליטה יצר דפוסי תלות המחייבים נאמנות פוליטית. רק עם הזמן וההתבססות, כשהעדויות נעשו יותר חופשיות ממנגנוני הקליטה - יכלו לבטא את מחאתן בקול רם. את

76 מריומה־מרום (לעיל הערה 74), עמ' 123-124.

77 אברהם דורון, 'עוני בישראל', אמות, יג (1964), עמ' 75-76.

78 שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, מחברות למחקר וביקורת, חיפה 1981, עמ' 12-73.

79 לגישה שונה ראו: Avi Bareli, 'Mapai and the Oriental Jewish Question in the Early Years of the State', *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 16 (2009), pp. 54-84.

זאת עשו אז בדרך מיוחדת מאד. ראשית, לא פנו אל אופוזיציה שמאלית או שמאלנית למרות היותן שייכות ברובן למעמד הפועלים.⁸⁰

עמירם גונן מצביע על יחס הפוך בין התלות במפא"י לבין 'התעצמותו האלקטורלית של הליכוד בקרב ריכוזים של יוצאי אסיה-אפריקה המצטיינים בהכנסה נמוכה יחסית'. לדבריו, מפלגות הימין זכו לתמיכה גבוהה יותר ומוקדמת יותר של מזרחים שהתגוררו בערים הגדולות, ש'הציעו מגוון של הזדמנויות כאלו המעוגנות במגזר הפרטי או בזה הציבורי שאינו הסתדרותי', כמו קופות החולים של מפלגות הימין, משמע בערים שבהן 'היתה השפעה מינימלית לשלטון המרכזי על הזדמנויות תעסוקה ושרותים'.⁸¹ גם מריומה-מרום מדגישה כי 'תלותם הפוליטית' של המזרחים היתה תולדה של 'המחסור החמור שכפתה עליהם מערכת הסעד' שהפעילה המדינה 'כמנגנון מרבד'.⁸²

מגישת התלות עולה כי תמיכת המזרחים במפא"י נבעה מחוסר בררה שיצרה מדיניות הפילוח. לכן, ככל שמנגנוני הפילוח היו יעילים פחות והתלות הכלכלית בממסדי תנועת העבודה קטנה יותר - אם משום שהשוק פתח הזדמנויות נוספות או שממסדים יריבים הציעו שירותים חלופיים, ואם בשל ההתפתחות ההדרגתית של מדינת הרווחה - כן השתחררו המזרחים מן התלות הפוליטית במערך ונתנו לכך ביטוי בהצבעה ליריביו, בייחוד לגח"ל ובהמשך לליכוד. גישת התלות מסבירה גם את תמיכת מעמד הביניים האשכנזי במפא"י. הואיל ומעמד זה היה תוצר של מדיניות הפילוח של השירותים החברתיים, הרי שכדי לשמר את יתרונותיו היה לו עניין בהמשך שלטון מפא"י בגלגוליה השונים. תמיכה זו לוותה בחתירה מתמדת של מעמד הביניים להרחבת הפילוח, מגמה שנתקלה בהתנגדותם של גורמים מרכזיים במפא"י, היתה נושא למאבק עז בתוכה והשפיעה על ממדי תמיכתם במפלגה.⁸³ ואכן, ביטול צמצום מדיניות הפילוח והרחבת מדינת הרווחה בידי המערך בראשית שנות ה-70 פגעו ביתרונות היחסיים של מעמד הביניים והקלו עליו את המעבר לד"ש.

גישת הצמיחה מסבירה את המשך תמיכת המזרחים במפא"י, למרות הפילוח, בכך שמפא"י הקפידה למתן את השפעת אי-השוויון באמצעות מדיניות של תעסוקה מלאה וצמיחה מהירה, כ-10% לשנה בין 1954 ל-1965.⁸⁴ שילוב זה יצר בישראל 'גאות כלכלית' שבעקבותיה, כפי שמציין גל, 'עלתה רמת החיים בהתמדה ובשיעורים גבוהים מאוד'.⁸⁵ בנימין אמיר ונחום בלס מציינים כי העשור של השגשוג הכלכלי 'עמעם משהו' את 'התחושה הקשה' של המזרחים, ולכך

80 אליעזר בן רפאל, 'עדויות וחברה בישראל', בתוך: שמואל סטמפלר (עורך), אנשים ומדינה: החברה הישראלית, משרד הביטחון, תל אביב תשמ"ט, עמ' 89-90.

81 גונן (לעיל הערה 37).

82 שושנה מרום, 'המדיניות החברתית של ישראל בשנות החמישים והשישים והתהוותן של "שכבות המצוקה"', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1997, עמ' 3.

83 אבי בראלי ואורי כהן, 'השיח הציבורי במפא"י לקראת שביתת האקדמאים בשנת 1956', קתדרה, 143 (2012), עמ' 153-184.

84 אסתר אלכסנדר, 'כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 79-93.

85 גל, האמנם נטל מרצון?, עמ' 127.

תרמה גם 'הצלחת הקליטה הראשונית והניעות הרבה של בני עדות המזרח'. לדבריהם, המזרחים 'שיפרו את מצבם היחסי מהר יותר מבני העדות המערביות כמעט בכל תחומי החיים', אך למרות 'הקידום היחסי המהיר של בני עדות המזרח לא הצטמצמו הפערים המוחלטים והם אף גדלו'.⁸⁶ הצמיחה המהירה והתעסוקה המלאה אפשרו לחלקים מן המעמד הנמוך המזרחי לשפר את מקומם בשוק העבודה ולהתקדם מבחינה כלכלית,⁸⁷ וכך ריכזו את השפעת מדיניות הפילוח ואת התלות שנגזרה ממנה. יורם גבאי מדגיש כי השילוב בין מדיניות של 'צמיחה מהירה ותעסוקה כמעט מלאה' לבין הגידול באי-השוויון גרם לכך שפרות הצמיחה 'הגיעו לכל עשירי הכנסה', גם אם לא באופן שוויוני, ו'האוכלוסיות החלשות חשו שרמת חייהן עולה בהתמדה', מצב שנמשך עד למיתון הכלכלי באמצע שנות ה-60, ורק אז הורגש 'המתח הסוציאלי שנגזר מאי-השוויון'.⁸⁸ שלא כגישת התלות, גישת הצמיחה מצביעה על ממד חיובי שהנחה את תמיכתם של מזרחים במפא"י ובמערך עד לשלהי שנות ה-60: הם ראו בשלטון מפא"י ערובה להמשך השיפור הכלכלי המתמיד ברמת חייהם, שמיתן את ההשפעות החברתיות של אי-השוויון. עולה אפוא שלפי גישת הצמיחה, הבחירה במפא"י לא היתה תולדה של חוסר אונים אלא היא היתה בחירה פוליטית מושכלת, ששיקפה את האינטרסים של המעמד הנמוך המזרחי בתוך הסדר המפולח. גישת השכר מאירה היבט נוסף של הממד החיובי של תמיכת המזרחים במפא"י. לפי אבי בראלי ואורי כהן, כדי שלא לנכר את מעמד הפועלים המזרחי, פעלה מפא"י במחצית שנות ה-50 לצמצם את פערי השכר ולשמור על שכר שוויוני ככל האפשר, מדיניות שהציבה אותה על מסלול התנגשות עם אחד מבסיסי התמיכה המרכזיים שלה, מעמד הביניים המקצועי האשכנזי, שחתר להגדיל את שכרו ולהרחיב את הפער בינו ובין מעמד הפועלים. לדבריהם, ההסבר לתמיכתם של 'רוב המצביעים יוצאי ארצות האסלאם' במפא"י מצוי ב'מדיניות השכר של הממשלה בראשותה, ההגנה על מעמדם היחסי בשוק העבודה וכלכלת הצמיחה והתעסוקה המלאה שהיתה אינטרס חיוני שלהם'. בראלי וכהן מדגישים כי:

מפא"י לא נקטה את מדיניות השכר המגוננת שלה רק לשם רכישת תמיכה אלקטורלית. לצד מניע חזק זה ניכרים בתיעוד שאיפה ואינטרס ברורים ומפורשים של מפא"י לרסן את אי-השוויון מתוך תפיסה לאומית-חברתית שאפיינה את הממלכתיות הסוציאליסטית שלה. [...] אין פירוש הדבר כי לא התגבשו לבסוף פערי שכר משמעותיים במרוצת העשורים הראשונים למדינה [אולם] הממשלה בהנהגת מפא"י התאמצה מאוד לצמצם את הפערים ואף צמצמה אותם במחצית שנות החמישים במידה שלא נודע כדוגמתה בעולם הדמוקרטי, קל וחומר לא בעולם הקומוניסטי או בעולם השלישי.⁸⁹

86 בנימין אמיר ונחום בלס, 'התפתחותה של מדיניות משרד החינוך והתרבות בתחום האינטגרציה החברתית במערכת החינוך הישראלית', בתוך: יהודה אמיר, שלמה שרן ורחל בן-ארי (עורכים), אינטגרציה בחינוך, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 85.

87 מיכאל שלו, 'המיתון: ניתוח כלכלי-מדיני של האבטלה בישראל', מחברות למחקר וביקורת, 9 (1984), עמ' 24.

88 גבאי, כלכלה פוליטית, עמ' 244-246.

89 Avi Bareli and Uri Cohen, *The Academic Middle-Class Rebellion: The Political-Social Conflict over Wage-Gaps in Israel, 1954-1956* (forthcoming)

עולה, כי מפא"י והמערך בחרו בשילוב של צמיחה מהירה, תעסוקה מלאה וצמצום פערי שכר כדרך להקטנת ההשפעות השליליות של מדיניות הפילוח ואי־השוויון בתחומי התעסוקה, החינוך, השיכון והביטחון הסוציאלי על מעמד הפועלים המזרחי. שלושת הגורמים השפיעו בזמנים שונים ובדרכים שונות. מדיניות צמצום פערי השכר היתה קשורה קשר הדוק למדיניות הצמיחה המהירה והתעסוקה המלאה, שכן רק בתנאים אלו היה בה כדי לשפר את מצבו היחסי של מעמד הפועלים המזרחי. בשלהי שנות ה־50, כתולדה של שינוי ביחסי הכוחות המעמדיים והפוליטיים בתוכה, נטשה מפא"י את המאבק בהרחבת פערי השכר,⁹⁰ ובהתאם פחתה השפעת צמצומם על דפוס ההצבעה של המזרחים. גורמי הצמיחה והתלות השפיעו בעצמות הפוכות באזורים שונים: הצמיחה השפיעה יותר במרכז, והתלות - בפריפריה. גונן מציין כי 'הגרעין' שממנו התפשטה התמיכה המזרחית בליכוד באמצע שנות ה־60 היו 'שכונות עדתיות' בערים הגדולות,⁹¹ שבהן הורגשה יותר הצמיחה. בד בבד, מאז אמצע שנות ה־50, עם גבור העלייה מצפון אפריקה, גדל שיעור המזרחים שהתגוררו בפריפריה,⁹² שבה הורגשה פחות הצמיחה ולכן התעצם בה גורם התלות.

המיתון וערעור הבסיס המעמדי לתמיכה במערך

מדיניות המיתון שהנהיג המערך בשנים 1965-1967 שמה קץ לצמיחה המהירה ולתעסוקה המלאה ויצרה מציאות של מצוקה כלכלית ואבטלה המונית. המיתון פגע בעיקר במעמד הנמוך המזרחי, אך גם במעמד הביניים האשכנזי, וערער את היגיון התמיכה של שני המעמדות במערך. בתגובה, לאחר המיתון נטש המערך את מדיניות הפילוח והמיר אותה במדיניות רווחה אוניברסלית. תמורות אלו השפיעו על ההתנהגות הפוליטית ועל דפוס ההצבעה של המעמדות השונים באופן שעתידי היה לחולל את מהפך 1977. להלן יידונו אותם היבטים של המיתון התורמים להסבר המעמדי של המהפך.

המיתון היה מדיניות יזומה של ממשלת המערך בראשותו של ראש הממשלה לוי אשכול, ולצדו שר האוצר פנחס ספיר, שר העבודה יגאל אלון ונגיד בנק ישראל דוד הורוביץ. מדיניות זו חרפה במכוון את ההאטה שאליה גלש המשק הישראלי ב־1965. ההאטה היתה צפויה לנוכח סיום מפעלי פיתוח ובנייה גדולים, גמר השילומים מגרמניה ותום מלווה מארצות הברית, מה שחושף את התפיסה הכלכלית הפרו־מחזורית והאנטי־קיינסיאנית שהונחה בבסיס מדיניות המיתון.

מוסכם במחקר כי המטרות הכלכליות המרכזיות של המיתון היו לשפר את המאזן המסחרי, להוריד את האינפלציה ולשנות את המבנה הענפי של המשק - קרי, מעבר מבניין ושירותים לתעשייה - כדרך למודרניזציה של הכלכלה הישראלית.⁹³ עוד מוסכם במחקר כי ההשלכה

90 שם.

91 גונן (לעיל הערה 37), עמ' 81-83.

92 השוו: אלימלך ולוין־אפשטיין (לעיל הערה 69), עמ' 250-252, 263-264.

93 תום נבון, 'המיתון: ציון דרך בהיסטוריה הפוליטית-הכלכלית של ישראל, 1964-1967', עיניים בתקומת

ישראל, 26 (2016), עמ' 388-392.

החברתית הבולטת ביותר של המיתון היתה הגידול החד באבטלה: זו גדלה מכ־3.6% מכוח העבודה (30,000) ב־1965, לכ־12.4% (116,500) בראשית 1967,⁹⁴ מספר מבהיל של מובטלים במונחי אותם הימים.⁹⁵

האבטלה הפכה את המיתון ל'טראומה חברתית של ממש' שעוררה את 'המחאה החברתית הרחבה ביותר שידעה המדינה עד אז'. אחד משיאי המחאה היה באשדוד שבה נהפכו הפגנות ה־1 במאי 1966 ל'התפרעויות חמורות' שכוונו נגד סמליו של שלטון המערך: נהרסה בימת החג, נשרף הדגל האדום, ונופצו זגוגיות בבית ההסתדרות, לשכת התעסוקה ובית העירייה. בדצמבר 1966 מוסגרה מצוקת המובטלים בדבריה של ילדה מבית שאן שזועזה את המדינה כשאמרה בשידור ברדיו 'אני רעבה'.⁹⁶ לצד הגידול באבטלה חל גידול גם בירידה מן הארץ: ב־1965 היו במומצע כ־4.4 יורדים לכל אלף נפש, אך במהלך המיתון גדל מספרם לכ־5.3 ב־1966, ולכ־5.5 ב־1967, גידול בשיעור של כ־25%, ובשתי שנות המיתון ירדו במומצע כ־11,000 נפש בשנה.⁹⁷ בין היורדים בלטו במספרם הצעירים והאקדמאים, ובינואר 1967 טען העיתונאי שבתי טבת כי עובדה זו 'מכרסמת בביטחון העצמי של ישראל וודאי שגורעת מכוח תנופתה לפיתוח בעתיד'.⁹⁸ המיתון שינה גם את הרכב אוכלוסיית המובטלים. לדברי גל, 'בשנות ה־50 ובראשית שנות ה־60 הפרופיל של המובטל היה עולה חדש ממוצא מזרחי שגר ביישוב פיתוח בפריפריה'.⁹⁹ לעומת זאת, המיתון הגדיל במהירות את שיעור המובטלים בקרב מעמד הביניים: ב־1955 שיעור הפקידים ובעלי המקצועות החופשיים בקרב דורשי העבודה היה 5.4%, וב־1966 שיעורם הוכפל ל־11.3%; בשנים 1965-1967 גדל גם מספר המובטלים מקרב האשכנזים ב־190%, מ־6,700 ל־19,500. קיצוץ תקציבי הממשלה הקטין את הביקוש לאקדמאים והאבטלה בקרבם גברה: באוקטובר 1965 הציעו לשכות העבודה 1,700 הצעות עבודה לאקדמאים; בפברואר 1967 ירד מספר ההצעות ל־402 בשעה שפניות האקדמאים ללשכות בתקופה זו גדלו בכ־100%. האבטלה פגעה בעיקר בבוגרי האוניברסיטאות שטרם נקלטו בעבודה, ומספרם בקרב היורדים מהארץ גדל בהתאם.¹⁰⁰ דורון מדגיש שאף כי המובטלים מקרב 'השכבות המבוססות של היישוב' היו מיעוט מבחינה מספרית, 'הרי משקל קולם היה רב לאין ערוך', ו'העצמה הפוליטית' שלהם לצד מספר המובטלים הגדל חייבה את הממשלה 'לתת דעתה על הבעיה, ולחפש לה פתרונות מעבר למדיניות שניהלה עד כה'.¹⁰¹

94 גל, האמנם נטל מרצון?, עמ' 133; דורון (לעיל הערה 62).

95 יצחק גרינברג, פנחס ספיר: ביוגרפיה כלכלית פוליטית 1949-1975, רסלינג, תל אביב 2011, עמ' 272.

96 יונה הדרי, משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים, 1955-1975 מכון שלום הרטמן ומרכז צביון, אוניברסיטת בר־אילן והקיבוץ המאוחד, 2002, עמ' 67-68, 410; נבון (לעיל הערה 93), עמ' 386, 408.

97 ראובן למדני, 'הירידה מישראל', בתוך: יורם בן־פורת (עורך), המשק הישראלי: חבלי צמיחה, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 181; נבון (לעיל הערה 93), עמ' 407.

98 הדרי, משיח רכוב על טנק, עמ' 415.

99 גל, האמנם נטל מרצון?, עמ' 123, 128, 134.

100 שם, עמ' 133-134.

101 דורון (לעיל הערה 62), עמ' 445.

לנוכח הגידול בממדי האבטלה, השינוי בהרכבה והחשש מהשלכותיה הפוליטיות נאלצה הממשלה לשנות את מדיניותה, ובמהלך 1966 החלה לנקוט צעדים כלכליים מרחיבים, בעיקר באמצעות השקעה מוגברת בתשתיות ציבוריות. המדיניות המרחיבה חוללה מפנה חיובי כבר ברבע השני של 1967 - עוד לפני מלחמת ששת הימים - וניכרה בו 'מגמת התאוששות אם גם איטית והדרגתית',¹⁰² שהקטינה את האבטלה בלי לפגוע בשינויים המבניים שהמיתון נועד להשיג.¹⁰³ שינוי המדיניות ותוצאותיו מלמדים כי ניתן היה לקדם את המטרות שהוכרוזו כמטרות המיתון - שיפור המאזן המסחרי ושינוי מבנה התעסוקה, למשל - גם בלי לנקוט את צעדי הריסון הקיצוניים שאפיינו אותו. עובדה זו מחדדת את השאלה, מדוע יזמה ממשלת המערך את המיתון למרות ההאטה שהיתה צפויה במשק בכל מקרה. המחקר מסביר זאת בעיקר בשגגה: טעות שגרמה ל'הערכת חסר' של השפעת צמצום הבנייה על ממדי האבטלה וכן האטה בלתי צפויה בקצב העלייה בשנים 1965-1967.¹⁰⁴ יש מקום להטיל ספק בתוקפם של הסברים אלו לאור התכנון המדוקדק של המיתון מאז מחצית 1964 לפחות,¹⁰⁵ ויותר מזה לנוכח הניגוד שבין נכונותה של הממשלה לנקוט צעדים כלכליים מרחיבים כדי להתמודד עם האבטלה, לבין סירובה לנקוט צעדים חברתיים שהיו דרושים כדי להקל על המובטלים. שניות זו - החושפת את ההיגיון הפוליטי של המיתון - התגלתה בהתנגדות של הרוב במערך להנהגת ביטוח אבטלה.

ראשי מפא"י והמערך התנגדו כאמור באופן עקיב לביטוח האבטלה והעדיפו עבודות יזומות, אף שהן היו יעילות פחות ויקרות יותר מהביטוח כאמצעי לסיוע למובטלים.¹⁰⁶ דורון וגל מנו סביבות רעיוניות וחברתיות להתנגדות, ובהן האתוס החלוצי והניכור כלפי המזרחים, שהיו מרבית המובטלים.¹⁰⁷ ואולם נראה שההתנגדות לביטוח האבטלה נבעה גם מן העובדה שאופי היצע התעסוקה שימש למעשה מנגנון לשימור הפילוח והתלות: במרכז הוקטנה האבטלה באמצעות תעסוקה מלאה, ובפריפריה - באמצעות עבודות יזומות, ושתייהן הבטיחו את המשך התלות בשלטון. מנקודת ראות זו ביטוח אבטלה אוניברסלי עלול היה לבטל את התלות של הפריפריה הגאוגרפית והחברתית, כלומר של המזרחים, בשלטון, ולהקטין את תמיכתם במפא"י ובמערך. הגידול במספר המובטלים בתקופת המיתון גרם למחלוקת שנתגלעה בין ראש הממשלה אשכול, שטען בזכות ביטוח האבטלה, לבין שר האוצר ספיר, שהתנגד לכך בתמיכתה של מזכירת מפא"י גולדה מאיר.¹⁰⁸ בחזית המאבק נגד ביטוח האבטלה התייצב שר העבודה יגאל אלון, שהיה מן התומכים הבולטים במדיניות המיתון, גם במחיר 'זעזועים חולפים בשוק העבודה'.¹⁰⁹ אלון היה ער להיבטיה המעמדיים של האבטלה: הוא הדגיש כי המיתון חשף 'חלק מסויים מכוח

102 גרינברג, פנחס ספיר, עמ' 266-267; נבון (לעיל הערה 93), עמ' 408.

103 גרינברג, שם, עמ' 277-278; נבון, שם, עמ' 420-426.

104 גרינברג, שם, עמ' 272; נבון, שם, עמ' 411-412.

105 נבון, שם, עמ' 401-403; גרינברג, פנחס ספיר, עמ' 257-262.

106 גל, האמנם נטל מרצון?, עמ' 122-123.

107 גל, שם; דורון (לעיל הערה 62).

108 גרינברג, פנחס ספיר, עמ' 274-275.

109 יהושע ביצור, 'אלון: הממשלה תקיפה בדעתה לעקור את גלויי האבטלה הסמויה במשק', מעריב,

10.5.1966.

האדם לקשיים, וצייין כי היה מדובר ב'עולים חדשים, בעיקר מארצות האיסלם, אשר באו ארצה בלי מטען של חינוך או הכשרה הנחוצים לחברה מודרנית',¹¹⁰ ולמרות זאת הוא נמנה עם 'הכוחות השמרניים' שהתנגדו לביטוח האבטלה. משהוחלט בלחץ הנסיבות למנות ועדה לבחינת החלתו, העמיד אלון בראשה מתנגד מוצהר לביטוח האבטלה, חבר הכנסת משה ברעם, שמינויו כמו גם הרכב הוועדה העידו, לדעת דורון, שתכליתה לא היתה אלא 'להשהות החלטה יותר מאשר לטפל ברצינות בפתרון הבעייה'.¹¹¹ ואולם, אלון היה גם בין הראשונים שתבעו לנקוט מדיניות מרחיבה לנוכח הגידול באבטלה.¹¹² אלון הבחין אפוא בין היבטיו הכלכליים של המיתון להיבטיו החברתיים וכפף את שיפור מצב המובטלים לחידוש הצמיחה, כפי שמלמדים דבריו ביוני 1966, בשיאו של המיתון:

ולכן, גם לעת אבטלה אני פונה [...] אל כל גורמי המשק, לפתח ולקדם את מפעליהם באורח משקי מובהק. כל מפעל [...] חייב להתנהל ולהתארגן על פי כללים כלכליים מובהקים. [...] אזי יתברר שתרומתם הכלכלית היא גדולה לאין שיעור מאשר אילו קיבלו על עצמם גם תפקידים סוציאליים.

אינני מקל ראש באחריות הסוציאלית שלנו. אבל אני רוצה שנעשה הפרדה ברורה ומובהקת, בין המשימות הכלכליות, אשר בהצלחתן הן בלאו הכי פותרות לנו את מיטב הבעיות החברתיות, לבין הדאגה הסוציאלית לפרט, אשר אינו מוצא עצמו שזור בתהליכי הייצור הבריאים. בעיות כלכליות נפתור באמצעים כלכליים, ואילו את אחריותנו הסוציאלית לכל ציבור האזרחים במדינה נפתור ונגשים באמצעים סוציאליים, היונקים את יכולתם מיכולתו של המשק כולו.¹¹³

'הפרדה ברורה ומובהקת' זו בין הממד הכלכלי לממד החברתי של המיתון נחשפה בניגוד שבין נכונותו של המערך לפעול להרחבה כלכלית כדרך להתמודד עם האבטלה, לבין שימור תלותם של המובטלים בשלטון באמצעות מניעת ביטוח האבטלה והעדפת עבודות יזומות. הגידול במספר המובטלים ממעמדות הביניים עורר תביעות למציאת תחליף לעבודות היוזמות, ולפיכך בינואר 1967 הונהגו 'מענקי אבטלה' שיועדו למי שלא הועסקו בעבודות יזומות, ואף שהיו נמוכים וכרוכים בתנאי זכאות מחמירים, היו עדיפים עליהן. גל מצביע על השיקול המעמדי והפוליטי שהנחה את אלון, שחדל מהתנגדותו והחל לתמוך בהענקת קצבאות אבטלה רק משנהפך הדבר לאינטרס של מעמדות הביניים.¹¹⁴ ואכן, אופן קביעת הזכאות למענקים שימר את עקרון הפילוח גם בקרב המובטלים: בשעה ש-66.1% מן המובטלים היו

110 אריה קרמפף, 'הילכו שניים יחדיו בלתי אם נועדו: ליברליזציה וביטוח אבטלה אוניברסלי בישראל', **ביטחון סוציאלי**, 91 (2013), עמ' 46.

111 דורון (לעיל הערה 62), עמ' 444-446; גל, **האמנם נטל מרצון?**, עמ' 138-146.

112 אורי יזהר, **בין חזון לשלטון: מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון בתקופת היישוב ובמדינה**, יד טבנקין, רמת אפעל 1992, עמ' 395-400.

113 יגאל אלון, 'הרצאת פתיחה', בתוך: **אוטומציה: דברים מהסימפוזיון על אוטומציה תשכ"ז - 1966**, **שהתקיים בבית הרופא בתל אביב ביום 2.6.1966**, משרד העבודה והמכון לפירון העבודה והייצור, עמ' 11.

114 גל, **האמנם נטל מרצון?**, עמ' 166.

עובדים לא-מקצועיים, הם היו רק 23.6% ממקבלי מענקי האבטלה, ו-80% מהם הופנו לעבודות יזומות. ואילו בעלי מקצועות חופשיים ופקידים היו רק כ-9.5% מהמובטלים אך 35.7% ממקבלי מענקי האבטלה, ורק 4% מהם הופנו לעבודות היזומות.¹¹⁵ ההיגיון המעמדי שהנחה את מנגנוני הפילוח והתלות נחשף אפוא בהקפדה לשמר אותם גם בשלב הנסיגה הכלכלית מן המיתון. המיתון היה הגילוי הבולט ביותר של מדיניות הפילוח: הוא גרם להפסקת הצמיחה המהירה והתעסוקה המלאה, שריכזו עד אז את השפעתו של הפילוח. בהיותה מונחית על ידי האתוס החלוצי סברה הנהגת המערך כי כשם שהפילוח הצליח עד אז, כן יעלה בידה לכפות את תוצאותיו החברתיות של המיתון על מנת להשיג את מטרותיו הכלכליות. יוזמי המיתון היו אמנם ערים לקשיים הכלכליים שהוא ייצור, אך בשל הכשל החלוצי הם לא צפו את ההתנגדות שהוא עתיד היה לעורר. התנגדות זו שיקפה את התגבשותו של המעמד הנמוך המזרחי לכדי 'מעמד למען עצמו', שמתוך כך הגדיל את יכולתו להיאבק למען האינטרסים שלו כפי שעתידיה היתה להוכיח, למשל, התארגנות 'הפנתרים השחורים' ב'1971. יתר על כן, המיתון אמנם הגדיל את תלותם הממשית של המובטלים בממשלה, אך כישלונה לתת מענה לצורכיהם ערער את האמון ביכולותיה, וכך הקטין את משמעותה הפוליטית של התלות והגדיל את ההתנגדות לממשלה, מגמה שהתעצמה עם הצטרפות מעמד הביניים האשכנזי למעגל המובטלים. המיתון היה אפוא נקודת תפנית בעיצוב היחסים המעמדיים ודמות המשטר בישראל: הוא חשף את הניגוד המעמדי בעצימות גדולה מבעבר ואתגרו את מבנה השליטה שעיצבה מפא"י, וככל שהנחותיו של מבנה זה התערערו, כן נשתנו גם השתקפויותיו הפוליטיות בקרב המעמדות הנמוכים ומעמדות הביניים כאחד. המיתון היה אפוא שיאה הדיאלקטי של מדיניות הפילוח והתלות שנגזרה ממנה, וככזה הוא סימן גם את דעיכתה.

המהפך החברתי של שנות ה־70

כמסקנה מהשבר החברתי העמוק שחולל המיתון, שינה המערך באופן חד את מדיניותו החברתית, ומשלהי שנות ה־60 הוא הפך את ישראל ממדינת רווחה שיווית ומפולחת למדינת רווחה רחבה ואוניברסלית יותר. 'המהפך החברתי' שיזם המערך נועד בין השאר לסייע בשימור שלטונו, ואולם בפועל ביטול מדיניות הפילוח, הגדלת השוויון הכלכלי וצמצום התלות הפוליטית רק האיצו את המהפך הפוליטי ואת קץ שלטונו של המערך.

היבטים שונים של המהפך החברתי נידונים בכרך הנוכחי במאמרה של מיכל קורא 'תור הזהב של מדינת הרווחה בישראל'. לדבריה, המחקר מתאר את שנות ה־70 כ'ראשיתו של עידן חדש בהתפתחות מדינת הרווחה הישראלית', וגם חוקרים 'המזוהים עם ניתוח ביקורתי יותר של מדינת הרווחה הישראלית' מסכימים 'שתקופה זו מתאפיינת בהרחבה של הזכויות החברתיות ובצמיחה ניכרת בהיקף ההוצאה החברתית'.¹¹⁶ קורא מדגישה כי השינוי בדמותה של מדינת הרווחה הישראלית לא היה כמותי בלבד אלא גם איכותי: במחצית הראשונה של שנות ה־70

115 שם, עמ' 139-141.

116 קורא (לעיל הערה 45).

עלתה ההוצאה החברתית ב־16.1% לשנה בממוצע, והחלק היחסי של התקציבים החברתיים בכלל ההוצאה הממשלתית עלה מ־19% ב־1970 ל־28% ב־1980, ובד בבד חווק בתקופה זו העיקרון האוניברסלי של מערכות הרווחה.¹¹⁷ גל מדגיש את חשיבות 'הגברת האלמנטים האוניברסליים' בשירותי הרווחה, שלפי 'ועדת ראש הממשלה לנוער במצוקה' כוונה 'להעדפה מירבית של אוכלוסיות מצוקה' כתנאי מוקדם 'למימוש שילובם של המצויים במצוקה בחברה הישראלית'.¹¹⁸ מנחם הופנונג מציין כי 'חלקם של שירותי הרווחה בתוך עוגת התקציב החל לגדול במהירות' מאז ינואר 1971, 'בעיקר על חשבון תקציב הביטחון אשר חלקו שלו בעוגת התקציב הלך והצטמק'. לדבריו, גם הגידול המחודש בתקציב הביטחון עקב מלחמת יום הכיפורים לא פגע בחלקם של שירותי הרווחה, הואיל וההוצאה על שירותים חברתיים היא מימוש של התחייבויות שהתקבלו כבר בשנים קודמות.¹¹⁹

המהפך הרווחתי שחולל המערך מאז סוף שנות ה־60 היה מלווה, לפי אשר בן־אריה, ב'מפנה בתפיסת המצוקה', שנהפכה ל'יחסית' [...] סובייקטיבית ורב מימדית יותר, מפנה שהשפעתו על המדיניות החברתית ועל שירותי הרווחה לדבריו 'אינה ניתנת להגזמה'.¹²⁰ השינוי במדיניות החברתית של המערך החל בחקיקת חוק הרפורמה בחינוך בשנת 1968;¹²¹ בשלהי 1968 החלו מהלכים לחקיקת חוק ביטוח אבטלה שעבר בכנסת ב־1970 ותחילת יישומו נקבעה ל־1973; שינוי המגמה נמשך בתיקונים מרחיבים לחוק הביטוח הלאומי באמצע שנת 1970; והיא צברה תאוצה בראשית 1971 משפורסם דוח העוני, שקבע כי 21% מן הישראלים חיים מתחת לקו העוני או על ספו, ועקב ההד הציבורי הנרחב שעוררו הפגנות 'הפנתרים השחורים'.¹²²

שינוי מדיניות הרווחה צמצם באופן משמעותי את א־השוויון, ומדד הג'יני בקרב משפחות השכירים ירד מ־0.360 ב־1970 ל־2.80 ב־1976. לדברי גל, שינויים אלו הביאו לידי כך שבשנות ה־70 נעשתה ישראל יותר ויותר 'למדינת רווחה הדומה במאפייניה למדינות הרווחה המתועשות האירופיות'.¹²³ מנתונים שמביאה פני גינור על התפתחות התפלגות ההכנסות בישראל בשני העשורים הראשונים למדינה אפשר לעמוד על משמעות השינויים במדיניות הרווחה על רצף תקופת שלטון של מפא"י והמערך:¹²⁴ לדבריה, 'הסקרים מראים גידול ניכר בא־השוויון במשך

117 קורא, שם.

118 גל, 'מעמדות הביניים ומדינת הרווחה בישראל בשנות השבעים והשמונים', עמ' 115.

119 מנחם הופנונג, מחאה וחמאה: השפעת הפגנות הפנתרים השחורים על הקצאות לצורכי חברה ורווחה, נבו, ירושלים, 2006, עמ' 42.

120 אשר בן־אריה, 'המצוקה פנים רבות לה: על התפתחות תפיסת המצוקה בישראל', ביטחון סוציאלי, 72 (2006), עמ' 47-49.

121 יצחק גרינברג, 'זלמן ארן והרפורמה במבנה החינוך: פריצת הדרך באמצע שנות השישים', עיונים בתקומת ישראל, 25 (2015), עמ' 354-378.

122 גל, האמנם נטל מרצון?, עמ' 147; קורא (לעיל הערה 45); הופנונג, מחאה וחמאה, עמ' 35-40.

123 אמיר בן־פורת, 'א־שוויון חברתי בישראל', בתוך: אפרים יער וואב שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, 2001, עמ' 555; גל, ביטחון סוציאלי בישראל, עמ' 30-31.

124 פני גינור, פערים כלכליים וחברתיים בישראל, עם עובד, תל אביב, 1983, עמ' 71-77.

תקופה של כ־18 שנים מ־1950/51 עד ל־1968/69, לאחר-מכן ירידת אי־השוויון ב־1975/76 לרמה של 1959/60.¹²⁵

האוניברסליזציה של השירותים החברתיים צמצמה את מנגנוני הפילוח והקטינה את התלות הפוליטית שנגזרה מהם. מגמות אלו בלטו בארבעת התחומים המרכזיים שהיוו את ליבת מנגנון הפילוח: הביטחון הסוציאלי, התעסוקה, החינוך והשיכון. באופן הבולט ביותר התגלה המהפך החברתי בתחום הביטחון הסוציאלי. גל מציין כי בשנות ה־70 חל 'גידול מרשים במספר תכניות הרווחה והביטחון הסוציאלי', תוך הגדלת התשלומים לזכאים והגברת 'המאפיינים האוניברסליים של מערכות הרווחה'.¹²⁶

בתחום התעסוקה בא צמצום הפילוח לידי ביטוי בחקיקת חוק ביטוח אבטלה. בספטמבר 1968 החליף יוסף אלמוגי את אלון בתפקיד שר העבודה, וכך הוסר אחד המחסומים לחקיקת החוק, שעבר בכנסת במאוס 1972. החידוש המרכזי בחוק היה האוניברסליות שלו, שהקטינה את התלות של המובטל ברשויות: ביטוח האבטלה היה ביטוח חובה לשכירים, שקבע את זכאותם על פי קריטריונים ברורים ואחידים לכול, לגברים ולנשים.¹²⁷ כך בוטלה החלוקה המעמדית בין מקבלי מענק אבטלה לבין מי שנסלחו לעבודות יזומות על הפיקוח והתלות שהיו כרוכים בהן.

בתחום החינוך התבטא צמצום הפילוח בחוק הרפורמה בחינוך, שעבר ב־1968 וכלל שני מרכיבים עיקריים: האחד, הקמת חטיבות הביניים, והאחר, קידום האינטגרציה החברתית. בפועל שילבה הרפורמה בין מגמות סותרות: היא הגדילה את ההשקעה בחינוך בפריפריה המרחבית והחברתית והגדילה את האינטגרציה בתוך היישובים, אך בד בבד יצרה מנגנון פילוח חדש באמצעות ההסללה וההקבצה בתוך בתי הספר. שניות זו של הרפורמה שיקפה ניסיון לספק את הצורך הכלכלי להתאים את מערכת החינוך למעבר המשק לייצור מוטה-יצוא,¹²⁸ אך גם את החשש הפוליטי שהאינטגרציה תרחיק מהמערך את מעמד הביניים האשכנזי. בשלבים הראשונים של הרפורמה בלטו בה דווקא היסודות שפעלו לביטול מנגנון הפילוח הישן: ההתנערות, ההצהרתית לפחות, מהנחותיו, אימוץ מדיניות האינטגרציה, בניית בתי ספר חדשים והגדלת ההשקעה בחינוך.¹²⁹ ואכן, רש וכפיר מציינות כי 'בשנים הראשונות הופעלה הרפורמה בעיקר בעיירות פיתוח, שראו ביישומה הזדמנות לבסס את מערכת החינוך המקומית ולפתח חינוך על־יסודי שברובן לא היה קיים'.¹³⁰

צמצום הפילוח של השירותים החברתיים והאוניברסליזציה שלהם ניכרו גם בתחום השיכון. רוזנהק מציין כי בשנות ה־70 חוללה המדינה 'שינוי יסודי' במנגנוני הסיוע לדיור ועברה 'מדפוס של הקצאת משאבי דיור לחלק מהאוכלוסייה מחוץ לזירת השוק לדפוס של הפעלת תכניות

125 גינור, שם, עמ' 71.

126 גל, ביטחון סוציאלי בישראל, עמ' 30-31.

127 גל, האמנם נטל מרצון?, עמ' 146-155.

128 קרמפף (לעיל הערה 110), עמ' 34-35.

129 נורה רש ודרורה כפיר, 'מיזוג חינוכי בישראל: שלושים שנים של מדיניות הסניגית בצל אידאולוגיה משתנה', מגמות, מג, 1 (2004), עמ' 36, 45; צמרת (לעיל הערה 67), עמ' 312-322; סבירסקי, החינוך

בישראל, עמ' 151-157.

130 רש וכפיר (לעיל הערה 129), עמ' 43.

סיוע לאזרחים, כדי להגביר את סיכוייהם להשתתף בשוק הדיור הפרטי כצרכנים'. המדיניות החדשה נועדה, לדבריו, 'לאפשר לקבוצות חברתיות רחבות לספק את צרכי הדיור שלהן באמצעות השתתפות בשוק הדיור הפרטי'.¹³¹ שינוי המדיניות אכן שיפר את מצב הדיור של המעמד הנמוך, ושיעור המשפחות שהתגוררו בצפיפות דיור של 3 נפשות ומעלה לחדר פחת בכשליש: מ-7.5% ב-1970 ל-4.2% ב-1975.¹³²

השאלה מדוע חולל המערך את המהפך החברתי בראשית שנות ה-70 ועבר ממדיניות רווחה מפולחת לאוניברסלית, היא נושא למחלוקת מתמשכת בין חוקרים, אשר מדגישים גורמים שונים כסיבה המרכזית לשינוי: שיקולים מבניים, כמו התאמת החברה הישראלית לדרישות של תיעוש מוטה-יצוא;¹³³ הכרה גוברת ב'תנאי המחיה הירודים של הקבוצות המוחלשות'; המחאה החברתית כנגד העוני שהגיעה לשיאה בהפגנות 'הפנתרים השחורים'; האיום שהטילה התסיסה החברתית על שלטון המערך; שיפור במצבה הכלכלי של ישראל לאחר מלחמת ששת הימים שאפשר את הגדלת ההשקעה ברווחה;¹³⁴ ושימוש בתכניות רווחה עתידיות כאמצעי להגדלת המיסוי בהווה.¹³⁵

ואולם, הבחירה במהפך במדיניות הרווחה כדרך להתמודד עם אתגרים אלו שיקפה גם שינוי עומק בתפיסה החברתית של הנהגת המערך, שעיקרו היה, לפי גל, נסיגה מן 'הערכים החלוציים':

נראה כי חל שינוי משמעותי ומתמשך בעמדות היסודיות של חלק ניכר ממנהיגי המפלגה ביחס לרעיון של רווחה ושל עבודה מאז ימי ראשית המדינה. ראשי מפא"י בתקופה שקדמה להקמת המדינה ובימיה הראשונים של המדינה סלדו מן הרעיון של סעד וקיום ללא תעסוקה ואילו הדור החדש של ההנהגה בתקופה הזאת כבר לא החזיק באותה עוצמה בערכים החלוציים ובעיקרי 'דת העבודה'. ההנהגה הזאת הושפעה ממדיניות הרווחה האירופיות, שבראשן עמדו ראשי מפלגות סוציאל-דמוקרטיות, החברות באינטרנציונל הסוציאליסטי. יותר מששאפה להחיל את עקרונות החברה הקיבוצית והחלוצית על הכלל, ביקשה ההנהגה הזאת להידמות לדגם מדינות הרווחה האירופיות הסוציאל-דמוקרטיות. יוסף אלמוגי, שהתמנה לשר העבודה בסוף 1968, ייצג את הגישה החדשה הזאת.¹³⁶

אף כי גל עומד על עיקרי המהפך שחל בתפיסות החברתיות של הנהגת המערך, ניתן לתהות על תקפות הפרשנות הדורית שהוא מציע. מי שהנהיגו את המפנה ממדינת הרווחה המפולחת לאוניברסלית היו ראש הממשלה מאיר ושר האוצר ספיר, אנשי הדור הוותיק במפא"י ומראשי

131 זאב רוונקה, מדיניות השיכון והערבים בישראל 1948-1977, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 1996, עמ' 30-32.

132 יוסף סלייפר, 'על מצוקת הדיור בישראל', ביטחון סוציאלי, 12-13 (1977), עמ' 166.

133 קרמפף (לעיל הערה 110), עמ' 35.

134 קורא (לעיל הערה 45).

135 קורא, שם; ראו גם: דורון וקרמר, מדינת הרווחה בישראל, עמ' 130.

136 גל, האמנם נטל מרצון?, עמ' 164-165.

המתנגדים לביטוח האבטלה גם בזמן המיתון. הופנוג מדגיש את השינוי שחל בעמדותיו החברתיות של ספיר בתקופה שכיהן כמזכ"ל מפלגת העבודה (מאוגוסט 1968 עד דצמבר 1969). לדבריו, ספיר הרבה 'לסייר בעיירות פיתוח ונעשה מודע יותר לסוגיות העוני והפער הכלכלי חברתי, ולכן כאשר שב לכהן כשר האוצר בסוף 1969 הוא היה 'קשוב ופתוח הרבה יותר מבעבר לבקשות לצרכי חברה ורווחה', וכדברי יועצו דאז, 'לא היה קושי לשכנע את ספיר להוציא יותר לשירותים סוציאליים. היינו צריכים לבלום אותו'.¹³⁷ מנגד, אלמוגי שבאופן מנוגד לאלון קידם את ביטוח האבטלה, היה מבוגר מאלון בכעשור. יתר על כן, לאלון היו קשרים קרובים עם הרולד וילסון, מנהיג הלייבור הבריטי,¹³⁸ אך הדבר לא מנע מאלון לדבוק באתוס החלוצי שנגד את המדיניות הסוציאל-דמוקרטית האירופית.

נראה שאת נסיגתם של ראשי המערך מן 'הערכים החלוציים' יש להסביר במסקנות הפוליטיות שהסיקו מן המיתון, שחשף את הכשל הטמון בחלוציות כאתוס חברתי ובפילוח כמנגנון שליטה מעמדי. כזכור, משהתגלו תוצאותיו החמורות של המיתון התנערו ראשי המערך מהצנע הכלכלי אך המשיכו לדבוק בפילוח החברתי. ואולם, משהתבהר האיום הפוליטי שהיה גלום באבטלה עלה הצורך להבטיח את שלטונם ולפיכך הם נסוגו מהנחותיו של האתוס החלוצי, המירו את הפילוח באוניברסליזם ואת הבידול המעמדי בהגדלת השוויון, כלומר את החלוציות בסוציאל-דמוקרטיה.

ההיגיון של מעבר תמיכת המעמד הנמוך מהמערך לליכוד

שינוי מדיניותו החברתית של המערך במהלך שנות ה-70 הביא כאמור את 'תור הזהב של מדינת הרווחה'. עובדה זו מעוררת תמיהה, מדוע דווקא אז נטש המעמד הנמוך המזרחי את המערך והעביר את תמיכתו לליכוד, תמיהה שהיא תמונת הראי של השאלה שבוררה לעיל, מדוע הוסיפו המזרחים לתמוך במפא"י למרות מדיניות הפילוח ואי-השוויון.

וייס ויהב מצביעים על כך ש'סיעות הפועלים' (מפא"י, אחדות העבודה, מפ"ם ורפ"י) הגיעו לשיא כוחן בבחירות 1965 (54.6%), בבחירות 1969 הן רשמו ירידה מתונה (50.1%), וזו התעצמה ב-1973 (44.4%) והגיעה לשפל ב-1977 (26.2%), בעוד סיעות הימין והמרכז הולכות ומתחזקות.¹³⁹ בבחירות 1969 ו-1973 המערך הפסיד, כאמור, בעיקר את קולותיו של המעמד הנמוך המזרחי. משמע, ככל שהמערך חיזק את מדינת הרווחה האוניברסלית, כן פחתה תמיכת המזרחים בשלטונו. פרדוקס זה יוסבר להלן במסגרת הניתוח המעמדי שהוצג לעיל.

עמירם גונן בחן את הפריסה הגאוגרפית של גידול התמיכה בליכוד ואת שלביה, והוא מצא שקיים יחס הפוך בין תלותם של המזרחים במקומות העבודה ובשירותים החברתיים שסיפקו מנגנוני המדינה וההסתדרות שבשליטת המערך, לבין 'התעצמותו האלקטורלית של הליכוד בקרב ריכוזים של יוצאי אסיה-אפריקה המצטיינים בהכנסה נמוכה יחסית'. לשיטתו, תמיכת

137 הופנוג, מחאה וחמאה, עמ' 45.

138 אודי מנור, יגאל אלון: ביוגרפיה פוליטית 1949-1980, דביר, אור יהודה 2016, עמ' 59-60.

139 וייס ויהב, אנטומיה של נפילה, עמ' 10-11.

המזרחים בליכוד התפשטה 'מן השכונות העדתיות במרכזי הערים הגדולות, דרך שיכוני השולים בערים הוותיקות וערי העולים הסמוכות לערים אלו אל עבר ערי הפיתוח':

בשכונות הישנות שבגלעיני הערים הגדולות היתה השפעה מינימלית לשלטון המרכזי על הזדמנויות תעסוקה ושרותים. המערכות הכלכליות של הערים הגדולות הציעו מגוון של הזדמנויות כאלה המעוגנות במגזר הפרטי או בזה הציבורי שאינו הסתדרותי. קופות החולים של מפלגות הימין, למשל פעלו בעיקר בערים הגדולות. אי לכך, יכולתן של מפלגות המערך להשתמש בכוחן הכלכלי, בתוקף היותן בשלטון, הן בממשלה והן בהסתדרות, היתה מצומצמת למדי בערים הגדולות, ובמיוחד בשכונות הישנות, שבהן לא ניבנו שיכונים ציבוריים.

נראה, שהשיכונים שבשולי הערים הוותיקות וערי העולים הסמוכות לערים הוותיקות הקדימו להיכנס למעגל התמיכה הגוברת בליכוד בשל קרבתם אל המערכות הכלכליות של הערים הוותיקות, ובמיוחד של הערים הגדולות שביניהן. אלא שבשל המעורבות המתמשכת של הרשויות הציבוריות (שבשליטת מפלגות המערך) בשירותי הדיור ובשירותים החברתיים במקומות אלה נתאחרה התגברות התמיכה בליכוד בהשוואה לשכונות הישנות שבלב הערים הגדולות. לעומת זאת, בערי הפיתוח נתקיימו תנאים של מרחק גיאוגרפי רב מן הערים הוותיקות, של מעורבות מועטת של המגזר הפרטי ושל יכולת שליטה גדולה יותר של מפלגות המערך על הזדמנויות התעסוקה והשירותים שבערים אלו. אי לכך נמצאו רוב ערי הפיתוח רק בגל השלישי של ההתפשטות הגיאוגרפית של התמיכה הגוברת בליכוד.

נראה, כי במועד הגל השלישי הגיעו תושבי ערי הפיתוח לאותה מידה של אי־תלות חומרית בתחומי התעסוקה, השירותים החברתיים ושירותי השיכון שאיפשרו להם לנהוג בהתאם לנורמות הפוליטיות החדשות ששררו קודם לכן בקרב קבוצות ההתייחסות שלהם, מבחינה עדתית וכלכלית בשכונות הישנות בערים הגדולות, ושאותן אימצו לאחר מכן תושבי שיכוני העולים וערי העולים שבמרכז הארץ.¹⁴⁰

הפחתת התלות כסיבה לכך שהמזרחים העבירו את תמיכתם ממפא"י והמערך לגח"ל ולליכוד עומדת גם במרכז הסברו של פרג'ון, המקדים את ראשיתה לאמצע שנות ה-60. לדבריו, 'כפייה פוליטית זו היתה יעילה במיוחד מחוץ למרכזים העירוניים הראשיים', במושבים ובעיירות הפיתוח שאוכלסו במזרחים בעיקר, ואשר בהן ניתן היה להתנות שיפור במצב התעסוקה, הדיור וגישה לשירותים חברתיים נוספים בשיעורי ההצבעה למערך. ואולם, הליברליזציה של הכלכלה והפוליטיקה בישראל לאחר תקופת בן-גוריון הפכו בהדרגה 'כפייה פוליטית מסוג זה [...] לקשה יותר לכפייה'. מגמת השחרור, קובע פרג'ון, התעצמה בשנות ה-70 בשל התמורות שהתחוללו בשוק העבודה. גידולן של התעשיות הביטחוניות יצר 'מחסור בכוח אדם יהודי', שבעקבותיו לא היה עוד צורך 'לבחור במפלגת העבודה כדי לקבל משרה הוגנת'. התוצאה - 'מעמד הפועלים היהודי' הלך ונעשה 'עצמאי מן המדינה והפקידות ההסתדרותית,

ומן הזרוע הפוליטית שלה, מפלגת העבודה'. הרצון של הפועל המזרחי 'להיפטר מן התלות בבוסים האשכנזים' גרם לרבים מן המזרחים להפוך ל'עצמאים או בעלי עסקים פרטיים קטנים' - למשל בענפי ההסעדה, הבנייה, המוסכים - והם גילו כי השוק החופשי והמגזר הפרטי מציעים להם הזדמנויות רבות יותר להתקדמות חברתית וכלכלית. מצב זה אפשר, לפי פרג'ון, למזרחים לנטוש את מפלגת העבודה, שנתפסה בעיניהם כ'מפלגת הבוסים', ולבחור בליכוד כמפלגה של 'מעמד בעלי העסקים הקטנים, שאליו רוב המזרחים היו רוצים להשתייך וחקלם אף השתייכו בפועל'.¹⁴¹

להשפעת העצמאים על מעבר התמיכה של המזרחים לליכוד היה ממד נוסף. אפרים יער קבע על פי ממצאי סקר שנערך בשלהי 1976, כלומר ערב המהפך, כי 'האלטרנטיבה של יוזמה פרטית מהווה אפיק ניעות יעיל במיוחד עבור בני עדות המזרח'. כך, בעוד שמבחינת היוקרה לעצמאים האשכנזים יש עדיפות 'בלתי מובהקת' על פני העצמאים המזרחים; הרי שמבחינת רמת ההכנסות 'לעצמאים המזרחים יש עדיפות, אם כי לא מובהקת, על פני עמיתיהם האשכנזים'; ובקרב המזרחים בלבד 'יש לעצמאים יתרון ניכר' על פני השכירים והמנהלים. ויער סיכם כי 'בתחום ההכנסות כמו במימד היוקרה, מרשימים הישגיה של קבוצת היזמים המזרחיים בהשוואה להישגיהם הנחותים של היזמים האשכנזים'.¹⁴² ואולם, יעקב נהון מציין כי בשנים 1961-1983 שיעור העצמאים בקרב המזרחים נותר יציב, אם כי משקלם היחסי בכלל העצמאים עלה עקב הירידה בשיעורם בקרב האשכנזים, וב-1983 שיעור העצמאים בשתי הקבוצות השתווה והגיע לכ-17.5%. להיפוך מגמה זה היו גם ממדים איכותיים: הוא ניכר מוקדם יותר בקרב הצעירים, ושיעור המעסיקים מקרב המזרחים עלה מהר יותר מאשר מקרב האשכנזים.¹⁴³ מכאן שבתקופה שקדמה למהפך ובעקבותיו, גדל שיעור המזרחים בקרב העצמאים והמושג 'עצמאי' קיבל אפיון מזרחי.

שושנה גבאי מציעה הקשר היסטורי להיגיון המעמדי שהנחה את התקבלות המסרים הקפיטליסטיים של הליכוד בקרב המזרחים. לדבריה, התמיכה בליכוד משקפת הכרה מעמדית שהתפתחה אצל המזרחים עוד בטרם הגעתם לישראל: בארצות מוצאם עסקו המזרחים 'במסחר ובהון, רוכלות ומקצועות עירוניים שדרשו השכלה'; והפרולטריוזיה שנפתחה 'בברוטליות' על המזרחים בישראל לא שינתה את ההכרה המעמדית שהתגבשה מתוך מכלול העיסוקים שקדם לעלייתם. לכן, המזרחים העריצו את 'הקפיטליזם האמריקאי', שכן 'שיטה זו דמתה יותר לחיי אבותיהם בגלות'. גבאי קובעת, כי שלא כמצבם בישראל הרי אותם מזרחים שהיגרו - אם היישר ממולדתם ואם לאחר ש'נמלטו מישראל' - לאירופה המערבית ולצפון אמריקה ודרומה, 'עושים חיל ונמנים על המעמד הבינוני הגבוה ועל האליטות'. מכאן שהבחירה בליכוד לא היתה רק

Farjoun (above note 24), pp. 35-37 141

אפרים יער, 'זימות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל', *מגמות*, כט, 4 (1986), עמ' 397-402.

יעקב נהון, 'עובדים עצמאים', בתוך: ש"נ אייזנשטדט, משה ליסק ויעקב נהון (עורכים), *עדות בישראל ומיקומן החברתי*, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1993, עמ' 79-81.

אמצעי 'לפרוץ את טבעת החנק של מפא"י, אלא היא הלמה, לפי גבאי, את הכרתם המעמדית הבורגנית, שלא נמחקה בשני עשורים של פרולטריוזיה כפויה.¹⁴⁴ בתנאים שבהם הפילוח הגביל את יכולתם של המזרחים לפרוץ את המיקום המעמדי שנדחקו אליו בשל הסדר החלוצי, האפשרות העיקרית לשיפור מצבם היתה מעבר לשורות העצמאים, מהלך שהלם את האתוס הבורגני שאחזו בו רבים מהם לפני עלייתם. עשיית 'העצמאי' לסמל הניעות הכלכלית-חברתית של המזרחים עשויה אפוא להסביר הן מדוע נטשו המזרחים את המערך, והן מדוע הם העדיפו את הליכוד. משה פוקסמן-שעל מציין כי המסר הכלכלי-חברתי של תנועת החירות, שהיתה המרכיב המרכזי בליכוד, התאפיין 'בגוון ליברלי אינדיבידואליסטי [...] שבמרכזו נמצאים היוזמה החופשית וחופש הקניין' וכי 'תנועת החירות ראתה את עצמה כמייצגת בראש ובראשונה שני מגזרים חברתיים [...] "הבורגנים" ו"העניים"¹⁴⁵, שילוב שהלם הן את המיקום המעמדי של המזרחים, הן את האתוס שלהם והן את מנגנון הניעות החברתית שהיה פתוח בפניהם.

ההיגיון הכלכלי שהזין את מעבר המזרחים לליכוד היה תולדה של התמורות החברתיות והפוליטיות שחוללו המיתון וכינון מדינת הרווחה בעשור שקדם למהפך. המיתון פגע בשלושת המנגנונים שהבטיחו את הצבעת המזרחים למפא"י ולמערך בשנות ה-60 - הצמיחה המהירה, התעסוקה המלאה והתלות - מנגנונים שריכזו את השפעת מדיניות הפילוח ואפשרו את העמקתה. הפסקת הצמיחה דרדרה את ישראל לשפל כלכלי שחשף את עומק אי-השוויון שיצר הפילוח; בד בבד האבטלה שחולל המיתון הקטינה בפועל את התלות במערך, שלא הציע מענה הולם למצוקת המובטלים ההולכים ומתרבים. בעקבות המיתון נטש, כאמור, המערך את הפילוח ואימץ מדיניות רווחה אוניברסלית, מהלך שמיסד למעשה את צמצום התלות, שנשחקה גם עקב ההזדמנויות שיצר הפיתוח הכלכלי המואץ שלאחר מלחמת ששת הימים. שחיקת התלות אפשרה למעמד הנמוך המזרחי, שזעם על הפילוח והמיתון, לנתק את זיקתו הפוליטית למערך ולבחור בליכוד.

בבחירות 1969 נרשמה כאמור ירידה מתונה בכוחו של המערך, משמע נטישת המזרחים היתה מזערית, ככל הנראה משום שהמדיניות החדשה היתה בתהליכי גיבוש ועדיין לא התבהרה ולא באה לידי ביטוי, כפי שעולה ממאמריו של אברהם דורון בתקופה זו.¹⁴⁶ לעומת זאת ב-1973, יתרוניתה של מדיניות הרווחה האוניברסלית אמנם טרם מומשו במלואם, אך הקטנת התלות שנגזרה ממנה כבר התבהרה, והיא עשויה להסביר את הגל הגדול של העברת התמיכה של המצביעים המזרחים לליכוד בבחירות שנערכו באותה שנה. ב-1977 כבר הורגשו ההשפעות

144 שושנה גבאי, 'אנו הפלביאים: הפטרון', העוקץ, 11.8.2016: <http://www.haokets.org/> (אוחזר ב-19.2.2017).

145 משה פוקסמן-שעל, 'משנתה הכלכלית-חברתית של תנועת החירות', בתוך: אברהם דיסקין (עורך), מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה - מחרות לליכוד, מרכז מורשת מנחם בגין וכרמל, ירושלים, 2011, עמ' 173, 175-176.

146 אברהם דורון, 'מגמות השינוי במדיניות הסוציאלית בישראל', רבעון למחקר חברתי, 1 (1972), עמ' 21-30; דורון (לעיל הערה 62), עמ' 448.

המיטיבות של מדיניות הרווחה החדשה, דבר שיש בו כדי להסביר את הירידה בשיעור המעבר של המעמד הנמוך המזרחי מהמערך לליכוד דווקא בבחירות שחוללו את המהפך. הטענה שהאוניברסליזציה של מדיניות הרווחה אפשרה למזרחים לנטוש את המערך נתמכת גם במסריו הכלכליים-חברתיים של הליכוד. אורי כהן ונסים ליאון מצביעים על כך שעמדויה של תנועת החירות בנושאי חברה וכלכלה בעשור שבין המיתון למהפך היו בעלות אופי אוניברסלי מובהק: מצד אחד היא 'הועידה למדינה תפקיד ממלכתי בהכוונת השירותים המרכזיים המיועדים לאזרח'; ומצד אחר היא תמכה ב'משק חופשי השואף לצמצום מעורבות השלטון המרכזי בהכוונת הכלכלה והחברה'.¹⁴⁷ ואכן, לפי יעל ישי, ב־1977 קרא מצע הליכוד הן 'לאוניברסליזציה ולריכוז שירותי הרווחה' והן ל'כינונו של "משק חופשי" המבוסס על יוזמה ותחרות' וצמצום 'מידת מעורבות הממשלה והמנגנונים הציבוריים למיניהם בפעילות הכלכלית'. ואולם, האוניברסליות שבה תמך הליכוד היתה 'אוניברסליות סלקטיבית': הענקת השירותים למעוטי ההכנסה בלבד, ולא לכלל האוכלוסייה כפי שתבע המערך.¹⁴⁸ מכאן שהמערך והליכוד היו מאוחדים בתמיכתם באוניברסליזציה של שירותי הרווחה, אך נבדלו בכך שהמערך קידם את האוניברסליזציה באמצעות המדינה, והליכוד חתר לאוניברסליזציה מוטת שוק. זאת ועוד, הליכוד קרא למימוש אחריות המדינה לשירותים החברתיים באמצעות השוק - ובכך להקטין עוד יותר את התלות בשלטון, משמע במערך - ותבע להעניק את השירותים לנזקקים בלבד ולא לכל האוכלוסייה, משמע יותר למעמדות הנמוכים ופחות למעמדות הביניים. האוניברסליות הסלקטיבית מוטת השוק שהציע הליכוד נראתה הולמת יותר את האינטרסים של המעמד הנמוך המזרחי, כפי שעוצבו על ידי מיקומו בשוק העבודה - הן כשכירים והן כעצמאים - והיא עשויה להסביר מדוע הוא העדיף את הליכוד על המערך.

ניתוח ההיגיון שהנחה את ההתנהגות הפוליטית של המזרחים לפני המיתון ולאחריו מלמד אפוא שהוא היה פרי ניתוח שקול של ההזדמנויות והמגבלות שיצר המשטר הכלכלי-חברתי שכוונה מפא"י, ולפיכך תמיכתם במפא"י ובמערך עד 1969 והעברת תמיכתם לליכוד מאז 1973 נבעו מתוך בחירה מעמדית מושכלת.

ההיגיון של העברת תמיכתו של מעמד הביניים מהמערך לד"ש

המהפך הארוך הסתיים ב־1977 כאשר חלקים ממעמד הביניים האשכנזי נטשו את המערך ובחרו בד"ש. בדומה להעברת התמיכה של המעמד הנמוך המזרחי מהמערך לליכוד ב־1973, גם המעבר לד"ש היה תולדה של קריסת מנגנון התלות של מעמד הביניים במערך במהלך המיתון, שהתפתחה במשך שנות ה־70 להתנגדות לביטול מדיניות הרווחה המפולחת ולכינון מדינת הרווחה האוניברסלית.

147 אורי כהן ונסים ליאון, מרכז תנועת חרות והמזרחים 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011, עמ' 87.

148 יעל ישי, 'מדיניות רווחה: מצעי המפלגות בבחירות לכנסת התשיעית', ביטחון סוציאלי, 14-15 (1977), עמ' 21-23.

המיתון פגע כאמור גם במעמד הביניים האשכנזי, ותגובתו לאבטלה שיקפה את יתרון הכוח שלו על מובטלים בני המעמד הנמוך: הוא הפעיל על ממשלת המערך לחץ פוליטי וחברתי לפתרון ייחודי למצוקותיו. כך דחה מעמד הביניים את העבודות הזוטות, על מנגנוני הפיקוח וההרתעה שהיו כרוכים בהם, ותבע מהמערך להציע לו פתרונות נוחים יותר. הלחץ עזר, ולאחר שסירבה לעשות זאת כל עוד מדובר היה במובטלים מהמעמד הנמוך המזרחי, הנהיגה הממשלה את מענקי האבטלה - שבחלוקתם הוענקה כאמור עדיפות בולטת למובטלים ממעמד הביניים האשכנזי - ובהמשך גם ביטוח אבטלה.¹⁴⁹ לאור זאת מציין גל את 'גילוי הרגישות המיוחדת של השלטון למצוקותיהם של מובטלים ממעמדות הביניים, שהתבטא באפלייתם לטובה כקבוצה'.¹⁵⁰ ואולם, כמו במקרה של המעמד הנמוך המזרחי, המיתון היה גם נקודת השבר של מנגנון התלות שעמד בבסיס תמיכת מעמד הביניים האשכנזי במערך. עד למיתון הבטיחו מפא"י והמערך את רווחתו של מעמד הביניים על ידי הצמיחה המהירה וחלוקה לא שוויונית של פרותיה באמצעות מדיניות הפילוח, שלמרות מאבקים מתמשכים על היקפה שמרה את הברית הפוליטית ביניהם. המיתון והאבטלה ערערו את יסודותיה של ברית זו ויצרו את התנאים להתארגנויות פוליטיות נפרדות של מעמד הביניים, ששיאן היה בד"ש.

אם המיתון והאבטלה ערערו את הבסיס הכלכלי לרווחתו של מעמד הביניים, הרי שהרחבת מדינת הרווחה פגעה במנגנון הפילוח שהבטיח את יתרונותיו החברתיים. גל קובע כי אף על פי שגם מעמדות הביניים 'נהנו מפירות התרחבותה של מדינת הרווחה', הרי בתקופה זו:

היעד המוצהר של קובעי המדיניות היה צמצום הפערים החברתיים. לצורך מטרה זו נגבו מיסים רבים יותר, חודד האופי הפרוגרסיבי של המיסים הישירים, הורחבו מערכות הרווחה למיניהן, והוקצו משאבים לתכניות רווחה שנועדו לשפר את מצבן של השכבות הנחשלות בחברה הישראלית. במובנים שונים פגעו התפתחויות אלו במעמדם הכלכלי היחסי של מעמדות הביניים. באופן קונקרטי יותר, נטל המימון שהתחייב מהתרחבות זו הוטל במידה רבה מאוד על כתפיהם של השייכים למעמדות הביניים, ונראה כי הנהנים העיקריים מהתרחבותה של מדינת הרווחה היו השכבות החברתיות הנמוכות ממעמדות הביניים.¹⁵¹

ואכן, פני גינור קובעת כי מ-1968 עד 1976 חל תהליך עקיב של ירידה ב'הפרשי השכר לפי משלוח יד', תהליך שצמצם את יתרונותיו של מעמד הביניים ובין השאר היה תוצאת 'המדיניות החברתית של הממשלה'.¹⁵²

עינת וגראטיאס מצביעה על שתי תאוריות מנוגדות הרווחות בדין 'ברמת התמיכה של מעמדות הביניים כלפי מדינת הרווחה על שירותיה השונים': תאוריית 'אי-ההפייכות', ולפיה מעמדות הביניים תומכים במדינת הרווחה בשל השירותים החברתיים שהיא מספקת ובשל המשרות ההולמות את כישוריהם שמציע המגזר הציבורי שהיא מכוננת; ומנגד, תאוריית

149 גל, האמנם נטל מרצון?, עמ' 287-293.

150 שם, עמ' 292.

151 גל (לעיל הערה 57), עמ' 235, וראו גם עמ' 228-234.

152 גינור, פערים כלכליים וחברתיים בישראל, עמ' 84-86, 94-96.

'שחיקת התמיכה' ולפיה בשל 'המיסוי הגבוה והחלוקה מחדש' גוברת הסתייגותם של מעמדות הביניים ממדינת הרווחה, והם מעדיפים 'רמה נמוכה יותר של מעורבות המדינה בכלכלה'.¹⁵³ ד"ש ותומכיה מאשררים את תאוריית 'שחיקת התמיכה'. יואב פלד מציין כי למרות מלחמת יום הכיפורים והשלכותיה הביטחוניות והמדיניות, הרי בסקרים שנערכו לפני בחירות 1977 ולאחריהן העמידו תומכי ד"ש את הנושא הכלכלי בראש סדר העדיפויות הלאומי. עוד הוא מציין שהשוואה בין מצביעי ד"ש מכאן למצביעי המערך והליכוד מכאן מלמדת כי העדפת הקפיטליזם על הסוציאליזם בקרב מצביעי ד"ש 'היתה מובהקת, בשיעורים גבוהים'. בתוך כך, מדגיש פלד, כי חמישה מתוך שבעת הסעיפים שכלל מצע ד"ש, 'שנכתב בקפידה לאחר דיונים רבים', עסקו בנושאי כלכלה וחברה, ולצד 'הצהרה רטורית [...] בדבר המחויבות לסגירת הפערים החברתיים' תבעו סעיפים אחרים את הקטנת מעורבות המדינה בכלכלה ורפורמות כלכליות נאו-ליברליות. סעיף נוסף מפרש פלד כמכוון לפירוק ההסתדרות, שכן לדבריו ראשי ד"ש הבינו שלא יוכלו 'להשיג את אותה מדיניות כלכלית שהם מעוניינים בה בלי לשבור את ההסתדרות, ואי אפשר יהיה לשבור את ההסתדרות בלי להוריד את המערך מהשלטון'.¹⁵⁴

יעל ישי מגדירה את השקפת העולם שעמדה ביסוד המצע הכלכלי של ד"ש כ'מינית'. לדבריה, המצע קורא ל'הקטנת מעורבות הממשלה במשק' ולהקטנה משמעותית של תקציב המדינה ושל חלקו בתפוקה הלאומית. כך נאמר במצע כי התנועה תחתור לביטול 'פעילויות כלכליות של הממשלה בנושאים שהמשק מסוגל לקבל על עצמו - בתעשייה, בבניה, במסחר ובשירותים'. עוד כולל המצע הצהרה כי 'בשנים הקרובות לא יורחבו שירותים אוניברסליים לכלל האוכלוסיה',¹⁵⁵ מדיניות שפירושה צמצום מדינת הרווחה ועצירת המהפך החברתי של שנות ה-70.

מצע ד"ש שיקף היטב את עמדות הנהגת המפלגה. ראש המפלגה יגאל ידין הסתייג מן הסוציאליזם¹⁵⁶ ואימץ את השקפותיו הכלכליות של דן טולקובסקי, יו"ר חברת ההשקעות של בנק דיסקונט וחלק מעילית ההון הפרטי שהצטרפה לד"ש,¹⁵⁷ ואף ייעד אותה לתפקיד יו"ר ועדת הכלכלה של המפלגה.¹⁵⁸ יצחק רבין סבר כי חברותו של טולקובסקי בד"ש תבטיח ש'שום פועל לא יצביע עבורו'.¹⁵⁹ ואכן, ידין התנגד לשביתות בשירותים חיוניים והצהיר כי 'לא אראה בכך פגם אם נצטרך לשלוח צבא למשימות כאלה'.¹⁶⁰ באופן דומה תוארו יוצאי 'שינוי' בד"ש כבעלי

153 עינת וגר'אטיאס, 'עמדות מעמדות הביניים כלפי מדינת הרווחה: השוואה בין ישראל ובין מדינות המייצגות משטרי רווחה שונים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2007, עמ' 21-22.

154 יואב פלד, 'מהרסייך ומחריבייך ממך יצאו: ד"ש ונפילתה של תנועת העבודה', הרצאה ביום עיון 'רבתי, מהפך: תמורות בתרבות הפוליטית בישראל', אוניברסיטת תל אביב, 16.5.2007-17.5.2007, www.academia.edu/

155 ישי (לעיל הערה 148), עמ' 22-24.

156 נחמן אוריאל ואמנון ברזילי, עלייתה ונפילתה של ד"ש, רשפים, תל אביב 1982, עמ' 62.

157 שלמה פרנקל ושמשון ביכלר, המיוחסים: אצולת הממון של ישראל, כדים, תל אביב 1984, עמ' 32-39.

158 אוריאל וברזילי, עלייתה ונפילתה של ד"ש, עמ' 63, 78, 95.

159 שם, עמ' 81.

160 שם, עמ' 53.

נטיה ליברלית מרכזית' ואפילו 'רדיקלית':¹⁶¹ אוריאל רייכמן, מראשוני 'שינוי', 'הושפע מאוד' מהשקפותיו של מילטון פרידמן,¹⁶² ואמנון רובינשטיין, מייסד התנועה, קבע כי 'שינוי' היתה 'מפלגה ליברלית שמאמינה בשילוב של שוק חופשי, זכויות חוקתיות ומדיניות מתונה בתחום יחסי החוץ'.¹⁶³

ד"ש הלמה את האינטרסים של החלקים המבוססים יותר של מעמד הביניים הממסדי, מגמה שהתגלתה במעבר של אישים מרכזיים מסיעת העבודה בכנסת, מצמרת המשק ההסתדרותי ומהפקידות הממשלתית מהמערך לשורותיה.¹⁶⁴ מעבר זה, מציניים נחמן אוריאל ואמנון ברזילי, העניק לד"ש 'דימוי מפא"י, שעודד את מצביעי המערך להצביע בעד המפלגה החדשה ולהותיר את מפלגת העבודה באופוזיציה'.¹⁶⁵

ד"ש היא דוגמה מובהקת לתאוריית 'שחיקת התמיכה' של מעמדות הביניים במדינת הרווחה, אלא שבכך העדפות בוחריה היו מנוגדות בתכלית למגמה המאפיינת, לפי וגראטיאס, את מעמדות הביניים במדינות המערב בכלל, ואף את זו של מעמד הביניים הישראלי בשנות ה-90, המאשררת דווקא את תאוריית 'אי-ההפיכות'.¹⁶⁶ ככזו, מדיניותה של ד"ש עולה בקנה אחד עם ניתוחו של גל, המציין כי אף שבשנות ה-70 חלקים רחבים ממעמד הביניים הישראלי נהנו מהרחבת מדינת הרווחה,¹⁶⁷ הרי 'ככל שגברה הנטייה לחלוקה שוויונית יותר של ההכנסות, נפגע מעמדם של מעמדות הביניים, ואילו ככל שרמת השוויוניות קטנה, כן גדל חלקם של מעמדות הביניים בסך ההכנסות במשק. מבחינה זו מצבם של מעמדות הביניים הורע באופן יחסי במחצית הראשונה של שנות השבעים'.¹⁶⁸

נראה שההסבר לעמדתה החריגה של ד"ש כלפי מדינת הרווחה טמון בהתנגדותם של החלקים המבוססים במעמד הביניים הישראלי לאוניברסליזציה של שירותי הרווחה שפגעה במנגנון הפילוח, ובניסיונם לשקם אותו. מרכזיותו של מנגנון הפילוח בשיקוליו של מעמד הביניים עשויה לתת מענה לשאלה החוזרת במחקר, מדוע נתאחרו מרידתו של מעמד זה במערך והתגבשותו לכוח פוליטי עצמאי עד לשנות ה-70.

כאמור, מעמד הביניים, האשכנזי ברובו, נתכונן מתוך מדיניות אי-השוויון והפילוח שהנהיגה מפא"י, ואינטרס עצמי זה מסביר מדוע הוא תמך בה פוליטית. בד בבד, קבוצות של עובדים אקדמאים - מהנדסים, רופאים, מורי תיכון ואחרים - התנגדו למגמתה של מפא"י לצמצם את יכולתן ליהנות מפרי הפילוח, ונאבקו כדי להגדיל את יתרון היחסי בתחום השכר,¹⁶⁹ ולשם

161 שם, עמ' 92.

162 גיא בכור, חוקה לישראל: סיפורו של מאבק, ספרית מעריב, אור יהודה 1996, עמ' 19, 22.

163 משה בר-ניב, מישאל חשין ודניאל פרידמן, 'שיחה אישית עם פרופ' אמנון רובינשטיין', משפט ועסקים,

14 (2012), עמ' 49.

164 עמוס שיפריס, ממשלת רבין הראשונה 1974-1977, פורת, צור יגאל 2013, עמ' 214.

165 אוריאל וברזילי, עלייתה ונפילתה של ד"ש, עמ' 13.

166 וגראטיאס, 'עמדות מעמדות הביניים כלפי מדינת הרווחה', עמ' 69, 75, 95-96.

167 גל (לעיל הערה 57), עמ' 235.

168 שם, עמ' 184-185.

169 Avi Bareli and Uri Cohen, 'The Middle Class versus the Ruling Party during the 1950s in Israel: The "Engine-Coach Car" Dilemma', *Middle Eastern Studies*, 44 (2008), pp. 489-510

כך אף חתרו להקים איגודים מקצועיים נפרדים.¹⁷⁰ מאמצי מפא"י והמערך לשלוט בממדי אי-השוויון - כדי שלא לנכר את המעמד הנמוך, המזרחי בעיקרו - העמידו אפוא את מעמד הביניים הממסדי בפני סתירה: העניין שהיה לו בחיזוק מעורבות המדינה במשק, שהבטיחה את הבסיס ליתרונותיו הכלכליים והחברתיים, היה מנוגד לחתירתו לצמצם את יכולתה של הממשלה לפקח על אורח חייו ולהגביל את מימושם.

הגישה הרווחת במחקר רואה בהתנגשות הנמשכת עם מפא"י, עם המערך ועם המנגנונים הממשלתיים ההסתדרותיים שבשליטתם את הגורם שכונן בהדרגה את מעמד הביניים ככוח פוליטי עצמאי. תהליך זה החל, לפי יונתן שפירא, 'לקראת סוף העשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל והגיע לסיומו הדרמטי בבחירות 1977'.¹⁷¹ אמיר בן-פורת רואה את שביתות האקדמאים בשנות ה-50 - ש'הניחו בסיס לפוליטיקה של מעמד בינוני חדש שנושאה היה בעיקר הרכיב הטכנוקרטי - כקו פרשת המים של 'עיצוב של מעמד בינוני "בעבור עצמו"', ושל 'הפוליטיקה הממשלית של המעמד הבינוני החדש'. ואולם הוא מדגיש שהם 'נשמרו מניתוק מוחלט' מן ההסתדרות ו'ביקשו אוטונומיה יחסית ואותה קיבלו'. בהקמת קבוצת 'מן היסוד' בתוך מפא"י ב-1962 ובפרישתה בהמשך, הוא רואה את 'ראשיתה של פוליטיקה אוטונומית יחסית של מעמד בינוני חדש', שהמשכה בהקמת רפ"י ב-1965 ושיאה בהקמת ד"ש לקראת בחירות 1977.¹⁷²

ואולם הניסיון הרווח לאתר את מקורות התנתקותו של מעמד הביניים הממסדי ממפא"י והמערך בשני העשורים הראשונים למדינה הוא מאולץ ואף מטעה: גילויי ההתנתקות בתקופה זו היו מועטים וחולפים והם מלמדים דווקא על יציבותו של הקשר בין שני הגורמים. העובדה שתביעותיו של מעמד הביניים הממסדי עמדו במוקד מאבק שהוסיף להתנהל בתוך מפא"י, המערך ומפלגת העבודה - וגם פרישותיהן הזמניות של 'מן היסוד' ורפ"י לא חרגו מגבולות תנועת העבודה - מלמדת דווקא שהוא הוסיף לראות בהן את זירת המאבק שלו. השבר שחולל המיתון במעמדות הביניים לא תורגם לכוח פוליטי בבחירות 1969, ככל הנראה משום שהצמיחה הכלכלית, אווירת השגשוג ותחושת העצמה בתקופה שלאחר 1967 לא יצרו מרחב אופוזיציוני; להפך, הם עודדו את חזרתם של חלקים מרפ"י למפלגת העבודה שקמה ב-1968 ואת כינון המערך עם מפ"ם באותה שנה. נראה כי הגורם המרכזי שליבה את התנגדות מעמדות הביניים למערך, שאחת מתוצאותיה היתה הקמת ד"ש, היו המהפך במדיניות הרווחה והמרת הפילוח באוניברסליות.

הזירה הראשונה שבה נאבק מעמד הביניים לשימור הפילוח היתה הרפורמה במערכת החינוך שעליה הוכרז ב-1968. אחד מיעדי הרפורמה היה לקדם את האינטגרציה בין מזרחים לאשכנזים, וככזו היא עוררה התנגדות בקרב חלקים של מעמדות הביניים.¹⁷³ שכדי למנוע כירסום

170 לב גרינברג, 'מפא"י בין דמוקרטיזציה לליברליזציה: לשאלת תוקפה של הדיכויטומיה מדינה/חברה אזרחית', בתוך: יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2001, עמ' 249; בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, עמ' 166-167.

171 יונתן שפירא, חברה בשבי הפוליטיקאים, ספרית פועלים, תל אביב 1996, עמ' 83.

172 בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, עמ' 165-170.

173 סבירסקי, החינוך בישראל, עמ' 148-151.

בתמיכתם במערך פעלו שרי החינוך מטעמו כדי לרצותם. כך, למשל, בית הספר הריאלי בחיפה, שבאמצעות מיון קפדני בחר את רוב תלמידיו מן השכבות המבוססות בעיר,¹⁷⁴ ראה ברפורמה איום ונאבק בה.¹⁷⁵ מנהל בית הספר יצחק שפירא הודה אמנם ב'צורך במיזוג גלויים ובביטול המחיצות החברתיות בין העדות', אך מול עיקרון זה הוא הציב את 'חופש הבחירה של ההורים' ואת 'התחרות בין מוסדות חינוך' - משמע, את המיון המעמדי - ולפיכך שלל את הנהגת אזורי הרישום כדרך למימוש האינטגרציה. כתחליף, ולמעשה כדרך לסיכול האינטגרציה, הוא הציע כי בית ספר יוכל לקלוט 70% מתלמידיו 'בדרכים הנראות לו' וכי 30% 'ישלחו אליו על ידי הרשות המקומית',¹⁷⁶ משמע, לא בהכרח תלמידים מן המעמד הנמוך. לנוכח התנגדות זו, באביב 1969 ביקש שר החינוך ארן להיפגש עם הנהלת בית הספר ובעקבות זאת התיר לבית הספר לפעול על פי תכניתו של שפירא, תכנית שאפשרה ל'ריאלי' לקבל שיעור נמוך יותר של תלמידים משכבות חלשות לעומת בתי ספר אחרים בעיר שהשתלבו ברפורמה.¹⁷⁷ באופן דומה, כדי שלא להגיע לידי עימות עם השכבות המבוססות, הורה ארן בקיץ 1969 שלא לפתוח ארבע חטיבות ביניים מתוך תשע שבהן ניכרה התנגדות של ההורים לאינטגרציה.¹⁷⁸

יגאל אלון, שהחליף ב־1969 את ארן כשר החינוך, המשיך ב"דלדול" עקרון האינטגרציה, כפי שמציין מנכ"ל המשרד בתקופתו, אלעד פלד.¹⁷⁹ אלון דחה הצעת חוק ותקנות שנועדו לאפשר למשרד החינוך לכפות את האינטגרציה על ההורים, בין השאר בשל 'הסכנות הפוליטיות' שהיו גלומות בהן,¹⁸⁰ משמע התנגשות עם הורים מן השכבות המבוססות. פלד מצביע על הבדל בין הצהרותיו של אלון בזכות האינטגרציה לבין מדיניותו למעשה, שדלדלה אותה במענה לטרוניה של מעמדות הביניים. כך קבע אלון כי 'אסור לבלום את התקדמותם של המוכשרים בשם השוויון כביכול. יש לעשות הכל, כדי לקדם את המתקשים לעלות בסולם החינוכי והלימודי, אולם לא על חשבון האטת התקדמותם של בעלי הכשרונות'.¹⁸¹ בתוך כך מיסדו ארן ואלון בצורות שונות את ההסללה בתוך בתי הספר - הפרדה בין חינוך עיוני למקצועי והקבצות במקצועות

174 עופר אדרת, '100 שנות ריאליזם', הארץ, 28.11.2012: www.haaretz.co.il/magazine/1.1875684; (אוחזר ב־19.2.2017).

175 דוד לוי, 'הדינמיקה של בניית סדר יום: חקר אירוע הרפורמה בחינוך', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1987, עמ' 73.

176 יצחק שפירא, מנקודת ראותו של מחנך: לקט מאמרים ותגובות, יהושע צ'צ'יק, תל אביב תשל"א, עמ' 81, 85-86.

177 מרדכי פרי, 'עיריית חיפה והרפורמה בחינוך', בתוך: שבח וייס, חיפה: מציאות, מבוכה ואתגר; עיצוב מדיניות לוקלית, שאלת המנהיגות ותכניות לעתיד, רנסנס, חיפה 1973, עמ' 216-217.

178 אמיר ובלס (לעיל הערה 86), עמ' 76-77, 81.

179 אלעד פלד, 'הרהורים חוזרים על האינטגרציה בחינוך', הרצאה במפגש של 'הפורום לחקר החינוך בישראל' שנערך במרכז ללימודים אקדמיים באור יהודה, 6.4.2011: <http://campaign.mla.ac.il/mlalinks/yamit/>; Edu/forum/sicm/3.pdf (אוחזר ב־19.2.2017); וראו גם: אמיר ובלס, שם, עמ' 76-78.

180 אמיר ובלס, שם, עמ' 77.

181 יגאל אלון, 'החינוך בשנות השבעים: מדיניות בהגשמתה', בתוך: חיים אורמיאן (עורך), החינוך בישראל, משרד החינוך והתרבות, ירושלים 1973, עמ' 361.

הלימוד המרכזיים - כדי לצמצם את האינטגרציה כפי שדרש מעמד הביניים.¹⁸² מדיניות קידום האינטגרציה תוך כדי 'דלדולה' משקפת את הסתירה הפוליטית שעמה התמודד המערך לאחר המיתון: ניסיון לזכות מחדש באמון המעמד הנמוך המזרחי מצד אחד, ומאמץ שלא לנכר את מעמד הביניים האשכנזי מצד אחר. ואכן, המהפך האוניברסלי וביטול הפילוח במדיניות הרווחה עוררו התנגדות בקרב החלקים המבוססים של מעמד הביניים, שכדי לשמור על האינטרסים המעמדיים שלו פנה להקמת כוח פוליטי עצמאי.

ההתארגנות המפלגתית הנפרדת של מעמד הביניים החלה בבחירות 1973 עם הקמתה של 'התנועה לזכויות האזרח' (רצ), בהנהגתה של שולמית אלוני. כתמונת ראי של הצבעת המעמד הנמוך לליכוד עקב האוניברסליזציה של מדינת הרווחה, רצ שיקפה את החשש שעורר ביטול מנגנוני הפילוח בקרב מעמד הביניים המבוסס. כך, מצד אחד ב'אגרת לבוחר' בידלה עצמה רצ באמצעות האפיון חברתי של מייסדיה והדגישה כי 'כולנו אנשים בעלי מקצוע חופשיים מתלות ומלחץ';¹⁸³ ומצד אחר קרא מצע המפלגה ל'תכנון המשק והתאמתו למדינה במצור תוך חידוש וגיבוש ערכים חברתיים חלוציים'.¹⁸⁴ הצירוף של 'ערכים חברתיים חלוציים' ו'בעלי מקצוע חופשיים' הוא לכאורה דבר והיפוכו לנוכח מאבקייהם של האחרונים להגדלת אי-השוויון בשני העשורים שקדמו להקמת רצ; ואולם, נראה כי סתירה זו חושפת את משמעותם של 'הערכים החלוציים' כמנוח המציין חזרה לסדר הקודם, המבוסס על הפילוח שהבטיח את יתרונות 'בעלי המקצוע החופשיים'. בבחירות 1973 זכתה רצ רק ב-3 מושבים,¹⁸⁵ ונראה שהישג זה היה תולדה של אי-הבהירות שעדיין שררה ב-1973 באשר למגמותיו של המהפך חברתי והשלכותיו החלוקתיות, כפי שמלמדים דבריה של אלוני, כי תכניתה הכלכלית-חברתית לא חרגה מזו של המערך.¹⁸⁶

ב-1977 כבר התבררו השלכות המהפך הרווחתי, ובתגובה אימצה רצ מצע כלכלי-חברתי, שעל פי בנימין נויברגר 'כלל סעיפים "ימניים" כמו "הקטנת המעורבות הישירה של הממשלה במסחר, באספקה, בשיווק ובייצור החקלאי והתעשייתי עד למינימום ההכרחי";¹⁸⁷ סעיף שהיה מנוגד לקריאה ל'תכנון המשק' ב-1973. ואכן, בבחירות 1977 הסירו חלקים של מעמד הביניים הממסדי את תמיכתם מן המערך, אלא שהם העבירו אותה לא לרצ אלא לד"ש, שמצעה ביטא באופן מובהק יותר את התנגדותם של חלקים במעמד הביניים הממסדי להרחבת האופי

182 סבירסקי, החינוך בישראל, עמ' 151-157; צמרת (לעיל הערה 67), עמ' 312-322; יובל וורגן וגלעד נתן, החינוך המקצועי והטכנולוגי בישראל ובעולם, מרכז המידע והמחקר של הכנסת, ירושלים 2008, עמ' 6.
183 התנועה לזכויות האזרח, 'אגרת לבוחר', מחוץ לשעות הקבלה, 12.12.1973.
184 מצע התנועה לזכויות האזרח, ארכיון ועדת הבחירות המרכזית, הכנסת, ירושלים.
185 פלד ושפיר, מיהו ישראלי, עמ' 262-263.
186 ישראל אבייהודה, 'שולמית אלוני: אני המפא"יניק האחרון', דבר, 13.9.1973.
187 בנימין נויברגר, המפלגות בישראל (יחידות 7-8 בקורס 'ממשל פוליטיקה במדינת ישראל'), האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1997, עמ' 79.

האוניברסלי של מדינת הרווחה, ואת האינטרס המעמדי שלו בשימור מדיניות הפילוח שהבטיחה את בסיס פעולתו ואת יתרונותיו היחסיים.

המהפך הארוך בשנים 1973-1977 היה אפוא נקודת מפגש בין האינטרסים המנוגדים של המעמד הנמוך המזרחי ומעמד הביניים האשכנזי, כתגובה למעבר ממדיניות הרווחה המפולחת למדיניות הרווחה האוניברסלית. המעמד הנמוך המזרחי זיהה את אפשרויות ביטול התלות שהיו גלומות באוניברסליזם של מדיניות הרווחה וחתר להאיץ אותן, והואיל ולאור ניסיון העבר ראה בשוק סוכן יעיל יותר לכך מאשר המדינה, הוא פנה לליכוד. מעמד הביניים האשכנזי שאף לשמר את מנגנון הפילוח, ולכן מדיניות הרווחה האוניברסלית גרמה לקרע בינו לבין המערך, ושיקול מעמדי זה עמד ביסוד כינונה ופעולתה של ד"ש.

מפגש האינטרסים בין המעמדות הנמוכים למעמדות הביניים בשנים 1973-1977, שהוליד את המהפך, החל להיפרם מיד לאחריו, עם ראשית מדיניות ההפרטה של ממשלת הליכוד-ד"ש. מאז שנות ה-80 עתידים היו האינטרסים המעמדיים השונים ללוש צורות ביטוי פוליטיות אחרות וחדשות, אך גם הן המשיכו לשמר את ההיגיון המעמדי של הפוליטיקה הישראלית.¹⁸⁸